

บทที่ 2

รูปแบบและเนื้อหาของพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ลักษณะของพระราชหัตถเลขา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราช (2506:ก) กล่าวว่า “พระราชหัตถเลขา คือ หนังสือซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเขียนเองไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด ฤทรงพระนามด้วยพระราชหัตถ์ในหนังสือซึ่งมีไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด”

พระยาอินทราธิบดี (2476:1) กล่าวว่า “พระราชหัตถเลขาหรือพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมี ไปพระราชทานแก่ผู้หนึ่งผู้ใดโดยได้ทรงเซ็นพระบรมนามาภิไธย”

จากนิยามดังกล่าวนี้ พระราชหัตถเลขา มี 2 ลักษณะคือพระราชหัตถเลขาที่ทรงเขียนด้วยพระองค์เอง และพระราชหัตถเลขาที่ทรงให้อาลักษณ์จดตามรับสั่ง ดังในพระราชหัตถเลขาที่ทรงกล่าวถึงการเขียนจดหมายว่า “ถึงหนังสือนี้ฉันร่างลงในสมุดเองแล้วให้อาลักษณ์เขาดอกมาถวายเป็นหนังสือไทย จะเขียนอังกฤษตามเคยก็ต้องนั่งอยู่นานเหนื่อยนัก” (เล่ม 1, หน้า 26) ในการให้อาลักษณ์เป็นผู้จดตามรับสั่งนั้น กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ได้กล่าวถึงการเขียนหนังสือของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

(ทรง)รับสั่งบอกให้กรมพระอาลักษณ์มีพระยาศรีสุนทรโวหาร (พีค) เป็นพี่นแลคนอื่น ๆ บ้างเขียนตามกระแสรับสั่งบ้าง ในสมุดรูปสี่เหลี่ยมรี เขียนตามกว้างอย่างสมุดฝรั่งเรียกว่าสมุดถือเฝ้า ซึ่งเป็นของมีขึ้นใหม่ในสมัย ร.4 แล้วบุคคลนั้นหรือตัวนายกรมพระอาลักษณ์ก็ได้รับสั่งอีกค่อหนึ่ง (กรมพระสมมตอมรพันธุ์ อ้างใน เอนก นาวิกมูล, 2542:82)

พระราชหัตถเลขาเป็นสิ่งที่ควรศึกษาเนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ทรงเขียนพระราชหัตถเลขาด้วยพระองค์เอง ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราช กล่าวถึงพระราชหัตถเลขาว่า

...เข้าใจว่าเป็นของมีขึ้นใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ แต่ก่อนมา หนังสือรับสั่งมีไป
 ถึงที่ใด ข้อมมีผู้รับรับสั่ง คือเสนาบดีเข้ากระทรวงเป็นต้น เขียนหนังสืออ้าง
 รับสั่งไปแต่ประทับตราตำแหน่งเป็นสำคัญ หาได้ใช้ประเพณีลงชื่อด้วยลายมือ
 เป็นสำคัญไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่ใน
 สมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงศึกษาทราบภาษาอังกฤษก่อนเจ้านายประเทศอื่นทางตะวันตก
 ออกพระปริชาญาณปรากฏไปถึงนานาประเทศ เป็นเหตุให้ชาวต่างประเทศที่
 เป็นนักปราชญ์บ้าง เป็นข้าราชการบ้าง แม้นพวกพ่อค้าแลมิชชันนารีจะใคร่
 ค้นเคยกับพระองค์ต่างเขียนหนังสือฝากเข้ามาถวายจึงมีพระราชหัตถเลขาตอบ
 ตามแบบอย่างฝรั่งประเทศมีหนังสือไปมาถึงกัน กล่าวคือที่เขียนเองแต่ข้าง
 ท้ายหนังสือลงชื่อด้วยลายมือเป็นสำคัญนั้น จึงเลขอนุโลมเป็นแบบอย่างต่อมา
 ถึงพระราชหัตถ์ซึ่งทรงในภาษาไทยด้วย...แลเป็นประเพณีมีขึ้นฝ่ายไทยด้วย
 (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2506: ก)

จากการค้นคว้าเอกสารประวัติศาสตร์ในสวนภาษาและเอกสารโบราณ หอสมุดแห่ง
 ชาติพบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่
 ทรงมีลายพระราชหัตถเลขาด้วยพระองค์เองถึงบุคคลต่าง ๆ ในเรื่องส่วนพระองค์ เพราะแต่
 เดิมมาไม่พบหลักฐานว่าพระมหากษัตริย์พระองค์ใดก่อนหน้าี่จะมีพระลายพระหัตถ์ถึง
 บุคคลต่าง ๆ เป็นการส่วนพระองค์ มีเพียงเอกสารที่เป็นพระราชสาส์น จดหมายเหตุ โบ
 บอก หมายรับสั่ง พระบรมราชโองการ สำหรับการซึ่งมีเนื้อหาเป็นเรื่องการสั่งราชการเท่านั้น
 (บัญญัติจดหมายเหตุ) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์
 พระองค์แรกที่ทรงมีลายพระราชหัตถเลขาถึงบุคคลต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง “พระราช
 หัตถเลขาจึงเป็นวิธีการสื่อสารสมัยใหม่ที่พระมหากษัตริย์ทรงเล่าเรื่องส่วนพระองค์แทรก
 กับความรู้สึกนึกคิดตลอดจนแสดงอารมณ์ต่อเรื่องต่าง ๆ” (ควงควา ยังสามารถ, 2537: 24)
 พระราชหัตถเลขาจึงมีความสำคัญที่ทำให้มองเห็นการเขียนจดหมายในสมัยรัตนโกสินทร์
 ยุคต้น

ลักษณะของพระราชหัตถเลขาดังกล่าวจึงเป็นการสื่อสารขององค์พระมหากษัตริย์ที่
 มีถึงบุคคลต่าง ๆ ทั้งในเรื่องราชการและเรื่องส่วนพระองค์ในลักษณะเป็นการสื่อสารส่วน
 พระองค์ สิ่งทีกล่าวถึงในพระราชหัตถเลขาเป็นการเล่าเรื่อง เหตุการณ์ต่าง ๆ การแสดง
 ความคิดเห็น อารมณ์ความรู้สึกของพระองค์ในสถานการณ์ต่าง ๆ

รูปแบบของพระราชหัตถเลขา

หากจัดรูปแบบของพระราชหัตถเลขาตามนิยามความหมายข้างต้น สามารถจำแนกพระราชหัตถเลขาออกได้เป็น 2 ประเภท คือ พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีลายพระหัตถ์ด้วยพระองค์เอง และพระราชหัตถเลขาที่ทรงลงพระปรมาภิไธยไว้ข้างท้าย ผู้วิจัยเห็นว่าการจัดแบ่งประเภทตามการเขียนดังกล่าวเป็นการแบ่งอย่างกว้างและไม่ครอบคลุมถึงพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นำมาศึกษา ผู้วิจัยจึงแบ่งรูปแบบของพระราชหัตถเลขาออกเป็น 2 ประเภทตามลักษณะเนื้อหา ได้แก่

1. พระราชหัตถเลขาที่เป็นทางการ คือ พระราชหัตถเลขาที่มีเนื้อหาว่าด้วยข้อราชการสำคัญ ได้แก่ พระราชสาส์นถึงประมุขต่างประเทศ

2. พระราชหัตถเลขาที่ไม่เป็นทางการ คือ พระราชหัตถเลขาที่เนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องส่วนพระองค์ ซึ่งพระราชทานแก่บุคคลหรือคณะบุคคล รวมถึงเอกสารที่มีลักษณะเดียวกันกับพระราชหัตถเลขาแต่ไม่ได้ทรงระบุผู้รับ ได้แก่ กระแสรับสั่ง พระราชปรารภ และพระบรมราชาธิบายในเรื่องต่าง ๆ

การศึกษารูปแบบของพระราชหัตถเลขา จะพิจารณาจาก การขึ้นต้นจดหมาย การลงท้ายจดหมาย และการใช้คำเรียกในพระราชหัตถเลขา เพื่อให้เห็นความแตกต่างที่ชัดเจนในจดหมายแต่ละประเภท และมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับบุคคลที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึง

1. รูปแบบพระราชหัตถเลขาที่เป็นทางการ ได้แก่ พระราชสาส์น

พระราชสาส์น ถือเป็นพระราชหัตถเลขาที่มีรูปแบบที่เป็นทางการเนื่องจากมีเนื้อหาว่าด้วยข้อราชการสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปถึงประมุขประเทศต่าง ๆ เพื่อการเจริญสัมพันธไมตรี พระราชสาส์นถือเป็นสิ่งสำคัญมาก

...เป็นประเพณีของไทยเราแต่โบราณถือว่าพระราชสาส์นต่างพระองค์
พระมหากษัตริย์ ราชทูตผู้จ่าทูตพระราชสาส์น เป็นแต่อย่างข้าราชการที่ไปตาม
เสด็จ...พระราชสาส์นเมื่อออกจากพระราชวัง ก็แห่แห่อย่างกระบวนเสด็จ
พระราชสาส์น ไปยังที่ไหนก็จัดเป็นที่ประทับ ถึงเวลาเสด็จออกมีประโคม
แล้วทูตานุทูตเข้าไปถวายบังคมพระราชสาส์นอย่างเข้าเฝ้าทุกวัน (สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2517:134)

ในพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏพระ
ราชสาส์นทั้งสิ้น 18 ฉบับ ได้แก่

1. พระราชสาส์นจารึกในแผ่นสุพรรณบัฏพระราชทานมอบ
เซอร์จอห์น เบาวริง อัครราชทูตอังกฤษ เชิญไปถวายสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียราชินี พ.ศ.
2398 *
2. พระราชสาส์นกำกับพระสุพรรณบัฏถวายสมเด็จพระนาง
วิกตอเรียราชินี พ.ศ.2398 **
3. พระราชสาส์นถึงสมเด็จพระนางวิกตอเรียมหาราชินี พ.ศ.2400

* สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อธิบายว่า พระราชสาส์นตามแบบโบราณ
ต้องจารึกลงในแผ่นสุพรรณบัฏ เขียนข้างดงลงแผ่นกระดาษแต่สำเนา ซึ่งส่งไปกับศอกอักษร
ของเสนาบดี การที่จารึกลงแผ่นทองคำถือว่าเป็นเครื่องหมายแห่งไมตรี แม้หนังสือสัญญา
ทางไมตรีที่มีต่อกันระหว่างประเทศ ก็ใช้จารึกในแผ่นสุพรรณบัฏ และการที่หมายสำคัญใช้
ประทับยอดหัวแหวนนครอยไว้ในแผ่นทองแทนประทับตรา (สมเด็จพระยาดำรง
ราชานุภาพ, 2517:136)

** พระราชสาส์นกำกับพระสุพรรณบัฏ มีข้อความตอนต้นเหมือนกับข้อความใน
พระราชสาส์นสุพรรณบัฏทุกประการ แต่จะมีข้อความเพิ่มเติมต่อไปอีก เช่นเป็นรายการสิ่ง
ของเครื่องมงคลราชบรรณาการที่จัดส่งไปพร้อมกับพระราชสาส์นสุพรรณบัฏ การที่ต้องมี
พระราชสาส์นกำกับไปด้วยก็เพราะพระราชสาส์นสุพรรณบัฏทำด้วยทองคำ อักษรที่จารึก
อ่านยาก อีกทั้งราคาแพงจะต้องสิ้นเปลืองมาก (ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2539:23)

4. พระราชสาส์นแสดงความเสียพระราชหฤทัยซึ่งพระราชชนนีของสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียสิ้นพระชนม์ พ.ศ.2404
5. พระราชสาส์นถึงสมเด็จพระนางวิกตอเรียราชินี พ.ศ. 2407
6. พระราชสาส์นจารึกในแผ่นสุพรรณบัฏพระราชทานมอบมองซิเออร์ มองติจ ราชทูตฝรั่งเศสเชิญไปถวายสมเด็จพระเจ้าโปเลียนที่ 3 พ.ศ.2399
7. พระราชสาส์นกำกับสุพรรณบัฏ ซึ่งมองซิเออร์มองติจ ราชทูตฝรั่งเศส เชิญไปถวายพระเจ้าโปเลียนที่ 3 พ.ศ.2399
8. พระราชสาส์นถึงสมเด็จพระเจ้าโปเลียนที่ 3 พ.ศ.2404
9. พระราชสาส์นถึงสันตปาปาที่ 9 พ.ศ.2404
10. พระราชสาส์นถึงสมเด็จพระเจ้าโปเลียนที่ 3 พ.ศ.2406
11. พระราชสาส์นถึงสมเด็จพระเจ้าโปเลียนที่ 3 พ.ศ.2408
12. พระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีอเมริกา พ.ศ.2399
13. พระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีอเมริกา พ.ศ.2399
14. พระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีอเมริกา พ.ศ.2402
15. พระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีอเมริกา พ.ศ.2403
16. พระราชสาส์นถึงพระราชาธิบดีเคนมาร์ค พ.ศ.2402
17. พระราชสาส์นถึงพระราชาธิบดีเยอรมัน พ.ศ.2404
18. พระราชสาส์นถึงพระราชาธิบดีฮอลันดา พ.ศ.2406

การขึ้นคันพระราชสาส์น

จากพระราชสาส์นทั้ง 18 ฉบับ พบว่ามีส่วนประกอบหลักของการขึ้นคัน 2 ส่วน คือพระนามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชอาณาเขตของประเทศ เช่น

พระราชสาส์นกำกับสุพรรณบัฏ ถวายสมเด็จพระนางวิกตอเรียฯ พ.ศ.2398

พระราชสาส์น ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในรัชกาลที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์ ทรงดำรงกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา ณ ประเทศ

บางกอกนี้ ได้ครอบครองเป็นเจ้าของพระมหานครราชธานีใหญ่ในพระมหานครราชธานีใหญ่ในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยามเหนือได้ และแผ่นดินแดนต่าง ๆ อยู่เคียงอยู่ใกล้ในที่นั้น ๆ บางแห่งและเป็นที่อยู่ของชนชาวต่างประเทศ มีเทศาภิบาลต่าง ๆ หลายอย่าง คือลาวเฉียง ลาวขาว และกัมพูชา มณฑลกะเหรี่ยง และอื่น ๆ ในทิศต่าง ๆ โดยรอบขอบขัณฑสีมาอาณาจักรสยาม

พระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีอเมริกา พ.ศ.2399

พระราชสาส์นสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม เป็นใหญ่ได้ครอบครองพระราชอาณาจักรสยามราษฎร แวดล้อมด้วยนานาประเทศราชชนบทต่าง ๆ ทุกทิศ คือลาวโยน ลาวเฉียงในทิศพายัพและอุคร ลาวขาวแต่ทิศอีสานจนบูรพ์ กัมพูชาเขมร แต่บูรพ์จนอาคเนย์ เมืองมณฑลเป็นอันมาก แต่ทิศทักษิณจนทิศหริดี และบ้านเมืองกะเหรี่ยงบางเหล่า แต่ทิศประจิมจนพายัพ และข้าของ และชาติอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก และเป็นผู้ประจักษ์ในภาษามคธ และคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตามการขึ้นต้นดังกล่าวในพระราชสาส์นทั้งหมดไม่ได้มีด้อยค่าที่ตรงกันทั้ง 18 ฉบับ อาจสั้นยาวแตกต่างกันไปแต่โดยโครงสร้างหลักแล้ว การขึ้นต้นพระราชหัตถเลขาจะประกอบด้วย สองส่วนที่สำคัญที่พบในพระราชสาส์นทุกฉบับ

การลงท้ายพระราชสาส์น

จากพระราชสาส์นทั้ง 18 ฉบับพบว่ามีส่วนประกอบหลักของการลงท้ายพระราชหัตถเลขา 3 ส่วน คือ สถานที่ออกพระราชสาส์น วันที่ตามอย่างของไทยวันที่สากล และระยะเวลาที่ทรงครองราชย์ เช่น

พระราชสาส์นถึงสมเด็จพระเจ้าโปเลียนที่ 3 พ.ศ.2408

พระราชสาส์นนี้ได้ส่งไปแต่พระที่นั่งอนันตสมาคม ในพระราชฐานชื่อพระบรมมหาราชวัง ตั้งอยู่ในกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทราวุธยา

บรมราชาณี อันมีในประเทศบางกอก แคว้นแคว้นแผ่นดินสยาม ในวันศุกร์ เป็นดิถีที่ ๑๐ ช้างแรมของจันทรมาศชื่อพิศาก เป็นเดือนที่ ๖ นับแต่ต้นฤดูหนาว ในปีฉลูตัดศก ศักราชโหราศยาม ๑๒๒๗ ตรงกันกับวันสุริยคติภาคฝ่ายยุโรปเป็นวันที่ ๑๘ ของเดือนเม ในปีมีคริสตศักราช ๑๘๖๕ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

พระราชสาส์นแสดงความเลื่อมใสพระราชมุข ซึ่งพระราชชนนีของสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียสิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2404

พระราชสาส์นนี้ส่งมาแต่ห้องพระโรงของกรุงสยาม มีนามว่าพระที่นั่งอนันตสมาคม อยู่ในพระบรมมหาราชวังกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยาบางกอก ในวันจันทร์ขึ้น ๘ ค่ำ ของจันทรมาศ แห่งเดือนแตรกในปีระกานักมัตริศก ศักราชศยาม ๑๒๒๗ ตรงกันกับสุริยกาลตั้งเกิด เป็นวันที่ ๑๕ แห่งเดือนยไถ ในปีมีคริสตศักราช ๑๘๖๑ เป็นปีที่ ๑๑ หรือวันที่ ๓๑๑๕ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ในพระราชสาส์นนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คำแทนพระองค์ ว่า “กรุงสยาม” และคำเรียกผู้รับนั้นจะทรงเรียกตามชื่อประเทศนั้น ได้แก่ กรุงฝรั่งเศส , กรุงอังกฤษ , กรุงเคนมาร์ค , กรุงปรัสเซีย , กรุงนิเทศแลนด์ , ผู้ครองยูนิคิตเทศหรือปรีคเคนของยูนิคิตเทศ และในเนื้อความใช้คำเรียกว่า “ท่าน” หรือ “พระองค์” การที่ทรงใช้คำแทนพระองค์และเรียกผู้รับด้วยชื่อประเทศนั้นเนื่องด้วยเป็นการติดต่อกันระหว่างประมุขของประเทศ เป็นการแสดงการเคารพให้เกิดความมีฐานะเสมอเหมือนกันเท่าเทียมกันในฐานะผู้เฝ้า

รูปแบบของพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นพระราชสาส์น ถือเป็นรูปแบบของพระราชหัตถเลขาที่เป็นทางการเนื่องจากเนื้อความว่าด้วยเรื่องทางราชการ คือการเจริญสัมพันธไมตรี เป็นการติดต่อกันระหว่างประมุขของประเทศ รูปแบบของการขึ้นต้น และการลงท้ายพระราชหัตถเลขาจึงมีการบอกละเอียด มีความเคร่งครัดและเป็นระเบียบแบบแผน การขึ้นต้นด้วยพระนามเต็มของพระองค์บ่งบอกถึงพระราชฐานะความเป็นประมุขของประเทศที่เท่าเทียมกับประมุขของประเทศที่ทรงมีพระ

ราชสาส์นไปถึง การบอกอาณาเขตนอกจากจะเป็นการแสดงให้เห็นที่ตั้งของประเทศแล้ว ย่อมแสดงความเป็นราชอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ในภูมิภาคอีกด้วย การลงท้ายพระราชหัตถเลขา บอกถึงสถานที่ออกจดหมายและวันที่ทั้งตามแบบไทยและเทียบกับวันที่สากล ทำให้เห็นความมีแบบแผนและมีความรู้ในเรื่องวันเดือนปีของสากล แสดงความเป็นประเทศที่มีวัฒนธรรมประเพณีของตนเองและมีความเจริญก้าวหน้า ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าพระราชสาส์นถือเป็นพระราชหัตถเลขาที่เป็นทางการในการติดต่อสื่อสาร มีรูปแบบการเขียนที่แน่นอน เพราะพระราชสาส์นนับเป็น “หน้าตา” ของประเทศ ที่จะสร้างสัมพันธไมตรีต่อประเทศตะวันตกในฐานะเป็นราชอาณาจักรที่เท่าเทียมกัน

2. รูปแบบพระราชหัตถเลขาที่ไม่เป็นทางการ

พระราชหัตถเลขาที่นำมาศึกษาส่วนใหญ่ เป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่ทรงมีไปถึงบุคคลหรือคณะบุคคล จำนวน 123 ฉบับ ซึ่งเป็นพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษที่มีผู้แปล 7 ฉบับ รูปแบบของจดหมายที่ไม่เป็นทางการ หมายถึง

จดหมายส่วนตัวที่มีไปมาระหว่างบุคคล อาจจะเป็นญาติสนิทมิตรสหาย ผู้รู้จักคุ้นเคยหรือผู้ที่จำเป็นต้องติดต่อกัน มีอยู่มากมายอย่างไม่มีขอบเขตจำกัด อันเป็นเรื่องส่วนตัว เถ่าหรือถามเรื่องราวและเหตุการณ์ส่วนตัว ได้ถามทุกข์สุข ฯลฯ อาจเป็นเรื่องราวเกี่ยวข้องกับธุรกิจการงาน แต่เป็นการติดต่อกันฉันญาติมิตรคนสนิทคุ้นเคยไม่ใช่อย่างเป็นทางการ (สิทธิฯ พิ นิจภูวดลและคณะ, 2516:103)

แม้ว่าในพระราชหัตถเลขาบางฉบับจะมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับข้อราชการสำคัญอยู่บ้าง แต่พระองค์ก็จะทรงแทรกเรื่องราวส่วนพระองค์ที่มีต่อบุคคลหรือคณะบุคคลนั้น ๆ และพระองค์จะส่งถึงผู้นั้นเป็นการส่วนตัวพระองค์ อีกทั้งทรงใช้ภาษาแบบเป็นกันเอง ผู้วิจัยจึงจัดพระราชหัตถเลขาที่มีลักษณะเนื้อหาที่กล่าวถึงข้อราชการแทรกอยู่ด้วยนั้นเป็นพระราชหัตถเลขาที่ไม่เป็นทางการด้วย

- 2.1 พระราชหัตถเลขาที่ทรงเขียนด้วยพระองค์เอง
- 2.2 พระราชหัตถเลขาที่ทรงให้อาตถกษณ์เขียน
- 2.3 เอกสารที่มีลักษณะเดียวกับพระราชหัตถเลขา

2.1 พระราชหัตถเลขาที่ทรงเขียนด้วยพระองค์เอง

รูปแบบของพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีลายพระหัตถ์ด้วยพระองค์เองหรือพระราชหัตถเลขาที่ทรงลงพระปรมาภิไธย แบ่งได้เป็น 6 ลักษณะตามบุคคลที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึง ได้แก่

2.1.1 พระราชหัตถเลขาถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จากข้อมูลที่น่ามาศึกษามีทั้งสิ้น 8 ฉบับ

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระอนุชาร่วมพระชนกชนนีกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “โปรดให้ตั้งการพระบวรราชาภิเษกในพระบวรราชวัง แล้วพระราชทานพระบวรราชาภิเษก...โปรดให้รับพระบวรราชโองการอย่างสมเด็จพระเอกาทศรถ ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช” (อำพัน ดัฒนารัตนะ 2526:ภาคพระราชประวัติ) จึงดำรงพระอิสริยยศเทียบเท่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาที่ส่งไปถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเนื้อความเป็นเรื่องราวส่วนพระองค์

การขึ้นต้นพระราชหัตถเลขา มีส่วนสำคัญ คือวันที่กำกับพระนุศักราชเป็นคริสต์ศักราช บางฉบับมีหมายเลขจดหมายกำกับ จากพระราชหัตถเลขา 8 ฉบับ พบว่าการขึ้นต้นพระราชหัตถเลขา 5 ฉบับ อีก 3 ฉบับไม่มีคำขึ้นต้น เช่น

ลงวันที่ ๒๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๘๖๐

.....

.....

ลงวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๖๑

.....

.....

การลงท้ายพระราชหัตถเลขา จากพระราชหัตถเลขาถึงพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว 8 ฉบับ มี 5 ฉบับที่ไม่มีการลงท้าย มี 3 ฉบับที่มีคำลงท้าย และลงวันที่แบบไทย
เช่น

.....
ควรมีควรสุดแล้วแต่จะโปรด
จดหมายมา ณ วัน ๔ ๑๖ คำ ปีมะแมเอกศก

.....
ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด ฯ/
จดหมายมา ณ วัน ๓ ๑๖ คำ ปีกุญเบญจศก ๑๒๒๕

.....
แต่ที่ที่รักของท่าน
(พระบรมนามาภิไธย) ส.พ.ป.ม. มงกุฎ
พระราชทานลงมา ณ วันที่ ๓๑๓๕ ในรัชกาล
(ประทับพระนามาภิไธยย่อด้วย)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงมีความสนิทสนมคุ้นเคยกันเป็นอย่างยิ่งเนื่องด้วยเป็นพระราชภาคาร่วมพระชนก
ชนนีกัน การมีพระราชหัตถเลขาถึงกันจึงไม่เคร่งครัดเรื่องรูปแบบของจดหมาย นอกจากนี้
การที่ทรงลงศักราชเป็นคริสต์ศักราชก็เนื่องจากว่าทั้งสองพระองค์ทรงมีความชำนาญในการ
ใช้ภาษาอังกฤษและแบบอย่างจดหมายของตะวันตกอย่างยิ่งเพราะได้ศึกษาร่วมกันมาจึงทรง
คุ้นเคยที่จะใช้คริสต์ศักราชตามแบบตะวันตกและในเนื้อความของพระราชหัตถเลขา ก็จะ
ทรงมีการแทรกการใช้ภาษาอังกฤษอยู่ด้วย

.....
๓๑๓๕ คือจำนวนวันที่ทรงครองราชย์สมบัติ ซึ่งในปัจจุบันมักจะระบุเพียง
จำนวนปีที่พระมหากษัตริย์ทรงครองราชย์สมบัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คำแทนพระองค์ว่า “ฉัน” และเรียกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ท่าน” เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นพระเจ้าน้องยาเธอที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาให้มีฐานะเท่ากับพระองค์ การที่ทรงเรียก “ท่าน” เป็นการยกย่องให้เกิดเกียรติเสมอกันซึ่งต่างจากพระอนุชาพระองค์อื่น นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นกรมพระราชวังบวร ในพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไปถึงผู้อื่นเมื่อกล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเรียกว่า “ที่บ้น” ซึ่งเป็นการเรียกตามตำแหน่งกรมพระบวรราชวัง และแทนพระองค์ว่า “ที่ต่าง” ด้วย

2.1.2 พระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอซึ่งมีความคุ้นเคยสนิทสนมกัน แม้จะมีเนื้อหาบางส่วนในพระราชหัตถเลขากล่าวถึงเรื่องราชการบ้าง แต่รูปแบบของพระราชหัตถเลขา ก็มีลักษณะไม่เป็นทางการและไม่เคร่งครัดมากนัก จากข้อมูลที่น่ามาศึกษามีพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าลูกยาเธอ ทั้งสิ้น 8 ฉบับ ได้แก่

- พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส 2 ฉบับ *
- พระราชหัตถเลขาถึงพระองค์เจ้าศักดิ์มงคล 1 ฉบับ **
- พระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกยาเธอที่ไม่ระบุพระนามผู้รับ 1 ฉบับ
- พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี 4 ฉบับ ***

* กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส หรือ พระองค์เจ้านพวงศ์ (2365-2410) ในเจ้าจอมมารคาน้อย ทรงเป็นพระโอรสองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นต้นราชสกุล นพวงศ์

** พระองค์เจ้าศักดิ์มงคล (2398-2465) ในเจ้าจอมมารคาน้อย (ธิดาพระยาราชสงคราม (อิน อินทรวิมล) รัชกาลที่ 5 สถาปนาเป็นกรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงเป็นต้นราชสกุล ศักดิ์มงคล

*** เจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดีเป็นพระโอรสบุญธรรมของพระองค์เท่านั้น ขุนจินดาพิจิตรไค้ถวายแก่พระองค์ ซึ่งได้ทรงชุบเลี้ยงมาแต่ยังเด็ก โดยให้ความไว้วางพระราชหฤทัยอย่างมากให้ปฏิบัติราชการต่าง ๆ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ,2506 เล่ม 2, หน้า 199)

การขึ้นต้น พระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าลูกยาเธอ จะขึ้นต้นว่า “ จดหมาย
มายัง.....(ผู้รับ).....ให้ทราบ” หรือ “จดหมายมายัง .....(ผู้รับ).....” เช่น

จดหมายมายังกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส

จดหมายมายัง พ่อเพ็ง สรรเพชภักดีให้ทราบ

จดหมายมายังชายคัคฉางคฤคยของพ่อให้ทราบ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อมีพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้า
ลูกยาเธอจะใช้คำแทนพระองค์และผู้รับต่างกันไปได้แก่

พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส 2 ฉบับ ทรงแทนพระองค์
ว่า “ฉัน” เรียกผู้รับว่า “เธอ” การใช้คำเรียกนี้กับกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสซึ่งเป็นพระราช
โอรสองค์โตเนื่องด้วยเนื้อหาขอพระราชหัตถเลขาทั้ง 2 ฉบับนี้ทรงตำหนิติที่กรมหมื่น
มเหศวรศิววิลาสไปนอกเมืองโดยไม่กราบทูลให้พระองค์ทราบ

พระราชหัตถเลขาถึงพระองค์เจ้าคัคฉางคฤคย 1 ฉบับ ทรงใช้คำเรียกแทน
พระองค์ว่า “พ่อ” และเรียก พระองค์เจ้าคัคฉางคฤคยว่า “ชายคัคฉาง” และพระราช
หัตถเลขาถึงเจ้าหมื่นสรรเพชภักดี 4 ฉบับ ทรงใช้คำเรียกแทนพระองค์ว่า “ข้า” และเรียก
เจ้าหมื่นสรรเพชภักดีว่า “พ่อเพ็ง” การที่ทรงแทนพระองค์ว่า “ข้า” กับเจ้าหมื่นสรรเพช
ภักดีนั้นเนื่องด้วยเจ้าหมื่นสรรเพชภักดีมิใช่พระราชโอรสแท้ ๆ ของพระองค์ดังกล่าวแล้ว
ทรงใช้คำเรียกพระเจ้าลูกเธอพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าลูกยาเธอ 2 พระองค์ คือเจ้าหมื่น
สรรเพชภักดี , พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าคัคฉางคฤคย จะปรากฏส่วนขยายคือ ชื่อเล่น
หรือทรงเรียกพระนามอย่างย่อ เช่น

จดหมายมายัง พ่อเพ็ง สรรเพชภักดีให้ทราบว่า

จดหมายมายังชายคัคฉางคฤคยของพ่อให้ทราบ

การใช้คำเรียก “พ่อเพ็ง” , “ชายคัคนาง...ของพ่อ” ในพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าลูกยาเธอทั้งสองพระองค์นี้ แสดงให้เห็นถึงความสนิทสนมส่วนตัวและเป็นกันเองในการสื่อสาร

พระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกยาเธอที่ไม่ระบุพระนามผู้รับ 1 ฉบับ เป็นพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกยาเธอทุกพระองค์ซึ่งมีเนื้อความเหมือนกัน แต่เว้นชื่อนักกลผู้รับไว้ ซึ่งทรงแทนพระองค์ว่า “พ่อ” และแทนผู้รับว่า “เจ้า”

พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๔ ในพระราชวงศ์ซึ่งตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยาณี ผู้เป็นบิดาของผู้ ..... บุตร จะขอส่งตอนผู้บุตรไว้ว่า .... เอ๋ย พ่อขอส่งแก่ ตัวเจ้าไว้ ทร์พท์ที่มีหางว่าวจำนวนผูกติดกับหนังสือนี้ คราของพ่อปิดไว้ เป็นสำคัญเท่านี้ พ่อให้แก่เจ้าคนเดียว ตัวเจ้าเมื่อโตใหญ่อายุได้ ๑๖ ปี แล้ว จงคิดอ่านเอาเป็นทุนทำมาหากินเลี้ยงตัวต่อไป (*... เป็นที่ถึงพระนามพระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าลูกเธอ)

คำเรียกในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ ความรักที่พระองค์ทรงมีต่อพระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าลูกเธอทุกพระองค์

2.1.3 พระราชหัตถเลขาถึงพระบรมวงศานุวงศ์ จะขึ้นต้นว่า “จดหมายมายัง.....(ผู้รับ).....ให้ทราบ” หรือ “จดหมายถึง.....(ผู้รับ).....” หรือ “จดหมายมายัง .....(ผู้รับ).....” เช่น

จดหมายมายัง กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ให้ทราบ

จดหมายมายังพ่อกลางเจ้าฟ้ามหามงกุฎให้ทราบ

จดหมายมาถึงเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ให้ทราบ

จดหมายมายังกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์

พระราชหัตถเลขาถึงพระบรมวงศานุวงศ์นั้นมีการขึ้นต้นจดหมายที่คล้ายคลึงกันดังกล่าวแต่มีความแตกต่างอยู่ที่การใช้คำเรียกที่แตกต่างกันตามระดับ และความสัมพันธ์ที่มีต่อกันระหว่างพระองค์กับผู้รับ ได้แก่

2.1.3.1 พระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าน้องยาเธอ ซึ่งทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึง ได้แก่

เจ้าฟ้ามหามาลา	4 ฉบับ
กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์	1 ฉบับ **
กรมหลวงวงศาธิราชสนิท	1 ฉบับ ***

คำเรียกจะแตกต่างกันไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะแทนพระองค์ว่า “ฉัน” กับพระเจ้าน้องยาเธอทุกพระองค์แต่คำเรียกผู้รับจะต่างกัน เจ้าฟ้ามหามาลานั้นจะทรงเรียก “พ่อกลาง” หรือ “พ่อกลาง เจ้าฟ้ามหามาลา” ซึ่งแสดงความสนิทสนมมากเป็นพิเศษ แสดงให้เห็นความรักใคร่ ใฝ่หวางพระราชหฤทัยให้ปฏิบัติงานในหน้าที่สำคัญ อีกทั้งเจ้าฟ้ามหามาลาเป็นเจ้านายชั้นสูงมีฐานะ “เจ้าฟ้า” จึงทรงให้เกียรติมาก ส่วนกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์และกรมหลวงวงศาธิราชสนิทนั้นจะทรงเรียกว่า “เธอ”

---

* เจ้าฟ้ามหามาลา หรือ เจ้าฟ้ากลาง (2362-2429) เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี (พระธิดาในรัชกาลที่ 1) รัชกาลที่ 5 สถาปนาเป็น สมเด็จพระยาปราชญ์บรมราชูปถัมภ์ ทรงเป็นต้นราชสกุล มาลากุล

** กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ หรือ พระองค์เจ้ากลาง (2348-2419) เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับเจ้าจอมมารคาน้อยพระสนอ รัชกาลที่ 5 เลื่อนเป็นกรมพระเทเวศร์วัชรินทร์

*** กรมหลวงวงศาธิราชสนิท หรือ พระองค์เจ้านวม (2351-2413) เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับเจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ ทรงเป็นต้นราชสกุล สนิทวงศ์

2.1.3.2 พระราชหัตถเลขาถึงพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีพระชันษา
มากกว่าพระองค์

พระราชหัตถเลขาถึง พระองค์เจ้าปีทมราช 6 ฉบับ
พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นอมรมนตรี 1 ฉบับ **
พระราชหัตถเลขาถึงกรมสมเด็จพระเชษดาจิตร 1 ฉบับ***
พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าจอมมารคาน้อยเล็ก 1 ฉบับ****

ในพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ก็จะทรงเพิ่มส่วนขยายในการขึ้นต้นเพื่อแสดง
ถึงความเคารพนับถือส่วนพระองค์ ได้แก่

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าปีทมราชเจ้าอาวเจ้าหน้า
ของกระหม่อมฉันให้ทราบ

กราบทูลมายัง กรมหมื่นอมรมนตรี ให้ทราบ เรื่องใ้เงินที่รับตั้ง
นั้น ความสัตย์ความจริงกระหม่อมฉันไม่ทราบด้วยเลย

กราบทูลทูลหรือในพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมสมเด็จพระเชษดาจิตร

* พระองค์เจ้าหญิงปีทมราช ลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ประสูติ
ในรัชกาลที่ 1 เมื่อปีมะแม พ.ศ.๒๓๓๐ ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อราวปีกุน พ.ศ.
๒๔๐๖ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุศาสน์, 2506 เล่ม 1:243)

** กรมหมื่นอมรมนตรี หรือพระองค์เจ้าปาน ในกรมพระราชวังบวรมหาเสนา
นุรักษ์ (เฉลิมพระยศเจ้านาย, 2538:37)

*** กรมสมเด็จพระเชษดาจิตร หรือ พระองค์เจ้ามั่ง (2336-2402) เป็นพระราชโอรส
ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับเจ้าจอมมารคาน้อย (ธิดาเจ้าพระยาพระคลัง
(หน))

**** เจ้าจอมมารคาน้อยเล็กในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เป็นธิดา
เจ้าพระยานคร (พัฒน์) และเป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าปีทมราช (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุศาสน์, 2506 เล่ม 1, หน้า 260).

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คำแทนพระองค์ว่า “กระหม่อมฉัน” เรียกพระองค์เจ้าปีทมราชาว่า “เสด็จ” เรียกกรมหมื่นอมรมนตรีว่า “ท่าน” พระองค์ทรงใช้คำราชาศัพท์ “ถวาย” , “กราบทูล” และใช้คำขยายที่แสดงชั้นชาติมากกว่า “เจ้าอาร์เจ้าน้ำ” คำเรียกดังกล่าวแสดงให้เห็นความสัมพันธ์กันในลักษณะการให้ความเคารพนับถือที่ทรงมีต่อพระบรมวงศานุวงศ์ที่พระชันษามากกว่าและอยู่ในฐานะสูง แม้ว่าจะทรงอยู่ในฐานะพระมหากษัตริย์แต่ก็ทรงให้ความนับถือด้วยความสุภาพตามธรรมเนียมไทย

นอกจากนี้ยังมีพระราชหัตถเลขาถึงพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีพระชันษามากกว่าได้แก่ พระราชหัตถเลขาถึง เจ้าจอมมารคาน้อยเล็ก 1 ฉบับ โดยทรงแทนพระองค์ว่า “ฉัน” และเรียกเจ้าจอมมารคาน้อยเล็กว่า “ป้า” ซึ่งเป็นการใช้คำแสดงความสัมพันธ์ แตกต่างจากพระองค์เจ้าปีทมราชาซึ่งดำรงฐานะที่สูงกว่าด้วยเป็นลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แต่เจ้าจอมมารคาน้อยเป็นเจ้าจอมในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

จดหมายฉันให้มาถึงป้า หนังสือของป้าฉบับ ๑ กับหนังสือของพระองค์เจ้าปีทมราชา เจ้าอาร์เจ้าน้ำของฉันฉบับ ๑ ซึ่งส่งมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช ๗ วันอาทิตย์ แรมหกค่ำเดือนห้า...

2.1.3.3 พระบรมวงศานุวงศ์อื่น ๆ ได้แก่พระราชหัตถเลขาที่มีไปยังบุคคลต่าง ๆ ได้แก่

- กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ 4 ฉบับ
- เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ 1 ฉบับ **
- หม่อมน้อยใหญ่ หม่อมน้อยเล็ก 2 ฉบับ

* กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สมัยรัชกาลที่ 5 ทรงเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

** เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ในกรมพระราชวังบวรมหาดิศัยเทพย ซึ่งพระองค์เจ้าคาราวดีในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเป็นมารดา (เฉลิมพระยศเจ้านาย, 2538:42)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คำแทนพระองค์ ว่า “ฉัน” และแทนผู้รับว่า “เธอ” กับเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ และกรมหมื่นบวรวิไชยชาญทรงแทนพระองค์ ว่า “ที่ต่าง”, “ข้าฯ” และทรงเรียกผู้รับว่า “กรมหมื่นบวรวิไชย” การที่ทรงแทนพระองค์ว่า “ที่ต่าง” นั้นเป็นการแสดงฐานะของพระองค์ในการสื่อสารเนื่องด้วยกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ นั้นเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งดำรงตำแหน่งพระบวรราชวังหรือ “ที่บน” และเรียก “กรมบวรวิไชย” นั้นก็เป็นการให้เกิดสติและความสนิทสนม ใกล้ชิด ส่วนหม่อมม่น้อยเล็ก หม่อมม่น้อยใหญ่ ทรงละคำเรียกในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้

2.1.4 พระราชหัตถเลขาถึงข้าราชการบริพาร ข้าราชการ

ในการขึ้นต้นพระราชหัตถเลขาถึงข้าราชการนี้ การขึ้นต้นเป็นลักษณะเดียวกันกับพระราชหัตถเลขาที่ไม่เป็นทางการอื่น คือจะขึ้นต้นว่า “จดหมายมายัง.....(ผู้รับ).....ให้ทราบ” หรือ “จดหมายถึง.....(ผู้รับ).....” หรือ “จดหมายมายัง .....(ผู้รับ).....” หรือ “จดหมายมายัง.....(ผู้รับ).....ให้รู้ เช่น

จดหมายมาถึงนายพิจารณ์สรรพกิจให้ทราบ

จดหมายมาถึงหมื่นจักรวิจิตร

จดหมายมายังนายพุ่ม ขุนสมุทรโคจร ให้รู้

ความแตกต่างของการขึ้นต้นพระราชหัตถเลขานั้นจะต่างกันที่คำเรียกบุคคลเหล่านั้นซึ่งจะแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับบุคคลเหล่านั้น จากการศึกษาค้นคว้าสามารถแบ่งพระราชหัตถเลขาที่มีถึงข้าราชการบริพารและข้าราชการได้ดังนี้

2.1.4.1 พระราชหัตถเลขาถึงข้าราชการ ได้แก่ พระราชหัตถเลขาถึงเสนาบดีและข้าราชการต่าง ๆ ทั้งที่เป็นบุคคลและคณะบุคคล ได้แก่

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ 3 ฉบับ

เจ้าพระยามนตรีสุริยวงศ์ 8 ฉบับ

เจ้าพระยาภูธราภัย	1 ฉบับ
พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์	2 ฉบับ
พระยาราชวรานุกูล	2 ฉบับ
พระยาศรีพิพัฒน์	2 ฉบับ
พระยาวิจิตรไกร	1 ฉบับ
ขุนมหาสิทธิโวหาร	1 ฉบับ
หมื่นจักรวิจิตร	1 ฉบับ
หม่อมราโชทัย	1 ฉบับ
นายหุ่ม	1 ฉบับ
คณะทูต	14 ฉบับ

2.1.4.1.1 เสนาบดีสำคัญคือสมเด็จพระเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหกลาโหม 3 ฉบับ การขึ้นต้นจะมีการเพิ่ม คำเรียก “คุณ” และในเนื้อความก็จะเรียก “คุณศรีสุริยวงศ์” เสมอ เพื่อแสดงให้เห็นความคุ้นเคย และการให้เกิดเกียรติในฐานะเสนาบดีสำคัญ

จดหมายมายัง คุณศรีสุริยวงศ์ ให้ทราบ

ส่วนข้าราชการอื่น ๆ นั้น จะมีการขึ้นต้นเหมือนกันต่างกันที่คำเรียก ซึ่งพระองค์จะใช้คำแทนพระองค์ว่า “ฉัน” “ข้าฯ” “ข้าพเจ้า” และเรียกผู้รับว่า “เซอ” “ท่าน” หรือชื่อของบุคคลนั้น ๆ

2.1.4.1.2 พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตทั้งสิ้น 14 ฉบับ จะทรงเรียกชื่อและมีส่วนขยายคือตำแหน่งหน้าที่

จดหมายมายังพระยามนตรีสุริยวงศ์ ราชทูต เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี
อุปทูต จมื่นมณฑิยรพีทักษ์ ทริทูต หม่อมราโชทัย ฝ่าย จมื่นราชามาตย์
และนายพิจารณ์สรรพกิจให้ทราบ

จดหมายมายังพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ราชทูต พระราชเสนา
อุปทูต ให้ทราบ

จดหมายมาถึง พระยาศรีพิพัฒน์ ราชทูต เจ้าหมื่นไวยวรนาถ อุปทูต
พระณรงค์วิจิตร ศรีทูต หลวงอินทรมนตรี ขุนมหาสิทธิโวหาร ผู้กำกับ
เครื่องมณฑลราชบรรณาการ ให้ทราบ

2.1.4.1.3 พระราชหัตถเลขาถึงผู้สำเร็จราชการเมือง เจ้า
เมือง มี 2 ฉบับ คือ

เจ้าไชยลังกา ผู้สำเร็จราชการเมืองสาปุน 1 ฉบับ
พระยาวิจิตรชลธี ผู้สำเร็จราชการเมืองตาก 1 ฉบับ

คำขึ้นต้นจะมีคำเรียกชื่อตำแหน่งที่ครบถ้วน และเมืองที่ปกครองอยู่ ใน
เนื้อความนั้นจะแทนพระองค์ว่า “ข้าพเจ้า” และเรียกผู้รับว่า “ท่าน” เช่น

จดหมายมาถึง พระยาวิจิตรชลธี ศรีสุรสงครามราชอภัยพิริยพาห
ผู้สำเร็จราชการเมืองตาก

จดหมายมายังเจ้าไชยลังการพิศาลโสภากยคุณทริภุณรัช มหาเจดีย์
บุชากร ราชบุตรระชาดา ประดิษฐาธิบดี เจ้านครสาปุนให้ทราบ

2.1.4.1.4 พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าประเทศราชได้แก่

องค์พระหริรักษ์ กรุงกัมพูชา 1 ฉบับ
องค์สมเด็จพระนโรดมและองค์คณย์ไกรแก้วฟ้า 4 ฉบับ

ในส่วนคำขึ้นต้นพระราชหัตถเลขาจะมีคำเรียกชื่อ และเมือง เช่น

จดหมายมายังองค์พระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี เจ้ากรุงกัมพูชา
ให้ทราบ

จดหมายมายังองค์นครโรม ๑ ผู้ว่าราชการกรุงกัมพูชา ให้ทราบ

ส่วนในเนื้อความนั้นพระองค์จะแทนพระองค์ว่า “ฉัน” “ข้าพเจ้า” และ
เรียกผู้รับว่า “เธอ” การที่ทรงเรียกผู้ครองประเทศเขมรต่างจากการติดต่อกับผู้นำประเทศ
อื่น ๆ เนื่องด้วยเขมรมีฐานะเป็นเพียงเมืองประเทศราชของไทย อีกทั้งทรงรู้จักสนิทสนมกับ
เจ้าเขมรเป็นการส่วนพระองค์มานานแล้ว จึงใช้คำพูดเหมือนกับที่ทรงใช้กับพระบรม
วงศานุวงศ์ของไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายถึงการใช้คำอย่างเป็น
กันเองกับเจ้ากรุงกัมพูชาเอาไว้ในพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึง องค์พระนครโรม ฉบับหนึ่งว่า

ก็จะว่าในเจ้านายฝ่ายเขมรเคยพูดกันมากับข้าพเจ้าอย่างนักพระองค์
สงวน นักพระองค์อ้อม แลองค์สมเด็จพระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี
แต่อยู่ในกรุงเทพ ๑ นี้อายุแก่กว่าข้าพเจ้า ๆ เคยพูดว่าท่านว่าฉันแต่
เดิมมา ...ครั้นเมื่อเธอแต่พี่น้องของเธอเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ๑
ข้าพเจ้าก็นับถือว่าเป็นเจ้าเหมือนตัวแลไว้ตัวเหมือนดังเป็นอาว์ของ
เธอ จึงใช้โวหารพูดว่าข้าพเจ้าว่าเธอ ไม่ใช่ว่าท่านว่าฉัน... โวหารที่ใช้
อย่างนี้ก็เหมือนกันกับคำที่ข้าพเจ้าพูดกับเจ้านายพี่น้องของข้าพเจ้า
ที่แก่กว่าไม่มากนักแต่อ่อนกว่า เธอจะทราบอยู่แล้ว (เล่ม 1, หน้า 95)

การลงท้ายพระราชหัตถเลขาที่ไม่เป็นทางการทั้งหมดถึงบุคคล คณะบุคคล
คือ การบอกวันเวลาที่ทรงเขียนจดหมายตามแบบไทย บางฉบับอาจระบุศักราชด้วย เช่น

จดหมายมา ณ วัน ๒^{๑๗} ๕ คำ ปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓

จดหมายมา ณ วัน ๕ ๕ คำ ปีกุนเบญจศก ศักราช ๑๒๒๕

จดหมายมาวัน ๒๓ ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็งนพศก

จดหมายมาวัน ๖ ๑๓ ค่ำ ปีมะเมียสัมฤทธิศก

2.1.4.1.5 พระราชหัตถเลขาดังเจ้าจอมมารคำฝิ่ง มี 3

ฉบับ

การขึ้นต้นพระราชหัตถเลขาดัง จะขึ้นต้นด้วยชื่อเล่นของเจ้าจอมมารคำฝิ่ง

เต้าเอ๋ย

ถึงเต้าของข้าให้รู้ว่ารำลึกถึงจริง ๆ

เต้าของข้า

การลงท้าย ปรากฏเพียง 2 ฉบับ เป็นการลงท้ายด้วยลายพระหัตถ์ด้วยชื่อย่อของพระองค์ฉบับหนึ่ง และคำลงท้ายอีกฉบับหนึ่ง คือ

ศ.พ.ป.ม. มงกุฎ ปร.ศ.

นี้แต่ท่านของเต้า

ทรงแทนพระองค์ด้วยคำว่า “ข้า” เรียกผู้รับว่า “เต้า” การขึ้นต้นและการลงท้ายและคำเรียกในพระราชหัตถเลขาดังเจ้าจอมนั้น แสดงให้เห็นความสนิทสนมส่วนพระองค์ ด้วยการที่ทรงเรียกชื่อเล่น เป็นรูปแบบหนึ่งของพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์

เจ้าจอมมารคำฝิ่ง เป็นธิดาพระยาราชสงคราม (อิน อินทรวินิต) เป็นพระมารดาพระองค์เจ้าศักดิ์นางคยุคล

2.5 พระราชหัตถเลขาถึงพระสงฆ์ จากข้อมูลที่น่ามาศึกษามีทั้งสิ้น 4 ฉบับ
ได้แก่

พระรามัญมณี 1 ฉบับ
พระราชาคณะ 1 ฉบับ
กรมหมื่นบวรรังษี 1 ฉบับ
คณะสงฆ์ 1 ฉบับ

การขึ้นต้นปรากฏเพียงพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงถึงพระรามัญมณีและถึง
กรมหมื่นบวรรังษีเท่านั้น

นมัสการยัง พระรามัญมณี

มีพระบรมราชโองการให้กราบทูลกรมหมื่นบวรรังษีและเสด็จ
พระราชาคณะฐานานุกรมเปรี๊ญ

การลงท้ายมีเพียงฉบับที่มีไปถึงพระรามัญมณีเท่านั้น ฉบับอื่นไม่ปรากฏ
การลงท้าย โดยการลงท้ายจะระบุวันที่ส่งจดหมายนั้น

จดหมายมา ณ วัน ๑^{๑๐} ๓ ก่ำ ปีมเมียสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๒๐

พระราชหัตถเลขาถึงพระรามัญมณีนั้นทรงแทนพระองค์ด้วยคำว่า “ ฉัน”
แทนผู้รับว่า “ เจ้าคุณ” และขึ้นต้นว่า “ นมัสการ” ซึ่งแสดงการนับถือและการรู้จักกันส่วนตัว
ส่วนพระราชหัตถเลขาถึงพระราชาคณะนั้นไม่มีการขึ้นต้นและลงท้าย ทรงแทนพระองค์ว่า
“ ในหลวง” และเรียกว่าผู้รับว่า “ ท่าน” ส่วนพระราชหัตถเลขาถึง กรมหมื่นบวรรังษีจะทรง

---

* กรมหมื่นบวรรังษี หรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ คือ พระองค์
เจ้าฤกษ์ในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ซึ่งทรงผนวชและได้เป็นพระราชาคณะมาแต่
รัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์
(เฉลิมพระยศเจ้านาย, 2538:42)

ขึ้นต้นด้วยคำ “กราบทูล” ซึ่งแสดงความเคารพนับถือ แต่จะทรงละคำแทนพระองค์และคำเรียกผู้รับ ซึ่งเป็นพระราชหัตถเลขาที่ทรงให้อาลักษณ์เป็นผู้สนองรับสั่งใน “พระบรมราชโองการ” และทรงลงประปรมาภิไธย พระราชหัตถเลขาถึงคณะสงฆ์เป็นพระราชหัตถเลขาฉบับสุดท้ายก่อนที่จะทรงสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คำแทนพระองค์ว่า “คีฉิม” และเรียกผู้รับว่า “สงฆ์” “พระสงฆ์” เช่น “คีฉิมขอตา พระสงฆ์”

2.1.6 พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษถึงชาวตะวันตก ราชทูตต่างประเทศ
ที่ทรงรู้จักคุ้นเคย 7 ฉบับ ได้แก่

1. พระราชหัตถเลขา ถึงเซอร์จอห์น เบาวริง 3 ฉบับ
2. พระราชหัตถเลขาถึงมิสเตอร์ ทอมัส ยอช นอกส 4 ฉบับ

การขึ้นต้น มีส่วนประกอบของการขึ้นต้นที่สำคัญ คือ เลขที่จดหมาย
สถานที่ออกจดหมาย วันที่ออกจดหมาย และคำขึ้นต้น

ที่ ๔๒

พระราชมณเฑียร

พระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ ฯ

วันที่ ๓ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๕

มายัง อุปการมิตร ของข้าพเจ้า

ที่ ๒๒๕

(พระราชโองการเล็กน้อย)

พระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ ฯ

วันที่ ๓๐ สิงหาคม ๑๘๖๖

แจ้งความมายัง นายคณ็อกช กงสุลอังกฤษประจำประเทศสยาม

การลงท้ายพระราชหัตถเลขาถึงชาวต่างประเทศ ทั้งสองคน มีการลงท้ายที่
แสดงความสนิทสนม แสดงความเป็นมิตร และมีการลงพระปรมาภิไธย เช่น

.....
.....
ทั้งนี้มิมาแต่มิตรของ ฯพณฯ ท่าน
(พระปรมาภิไธย) ส.พ.ป.ม. มงกุฎ
พระเจ้ากรุงสยาม

มายัง ฯพณฯ ท่าน เซอร์ จอห์น เบาวริง
ก. ถถ. ค. ๑๓๑ ๑๓๑ ๑๓๑

.....
.....
แต่ข้าพเจ้าผู้เป็นมิตรแท้
(พระบรมนามาภิไธย) ส.พ.ป.ม. มงกุฎ ร.ศ
(ราชาแห่งชาวสยาม)
ณ วันที่ ๕๕๘๗ ในรัชกาล

(อักษรพระนามย่อ นำเงิน)

พระราชหัตถเลขาที่มี ไปถึงชาวต่างประเทศนั้นมีรูปแบบที่เคร่งครัด
เหมือน ๆ กัน คำขึ้นต้นและลงท้ายมีลักษณะการการใช้คำเพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีต่อกัน
การเคร่งครัดในเรื่องรูปแบบจดหมายนี้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวทรงรู้จักธรรมเนียมการเขียนจดหมายของชาติตะวันตกเป็นอย่างดี ผู้วิจัยเห็นว่ารูปแบบ
ของพระราชหัตถเลขาที่ทรงมี ไปถึงชาวต่างประเทศนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับจดหมาย
ราชการปัจจุบัน การสำรวจเอกสารก่อนหน้าไม่ปรากฏรูปแบบเช่นนี้ จึงสรุปได้ว่าพระ
ราชหัตถเลขาลักษณะนี้เป็นต้นเค้าของการเขียนจดหมายราชการ พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวน่าจะได้รับอิทธิพลจากการติดต่อกับชาวต่างชาติและได้เห็นรูปแบบของ
จดหมายในการติดต่อสื่อสารที่เป็นระบบระเบียบ

2.2 พระราชหัตถเลขาที่ทรงให้อาลักษณ์เขียน

พระราชหัตถเลขาประเภทนี้เป็นพระราชหัตถเลขาทรงให้อาลักษณ์เขียนตามกระแสรับสั่ง “มักจะทรงคิดเคตให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (พิง) เขียนแล้วเซ็นชื่อเป็นผู้รับสั่ง เจ้ากรมพระอาลักษณ์...พระยาศรีสุนทรโวหารรับ ๑ ถึงแกทรงคิดเคตเอง พระยาศรีสุนทรโวหารเป็นผู้เขียน เป็น Chief of Royal Scribes” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2506:204) พระราชหัตถเลขาลักษณะนี้มี 4 ฉบับ การขึ้นต้นพระราชหัตถเลขา มี 3 ลักษณะ

2.2.1 ขึ้นต้น “จดหมายถึง.....(ผู้รับ).....(ตำแหน่ง).....ให้ทราบด้วยมีพระบรมราชโองการ.....” ไม่ระบุชื่อของอาลักษณ์ แต่อ้างพระบรมราชโองการ เช่น

จดหมายถึงนายเนตรขุนศรีสยามกิจ ผู้ช่วยราชการกงสุลฝ่ายสยาม ณ เมืองสิงคโปร์ให้ทราบ ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ท่านแจ้งความแก่พระพิทักษ์พานิชสยามพิชิตภักดีให้ทราบ ....

2.2.2 ขึ้นต้น “จดหมาย...(อาลักษณ์).....(ตำแหน่ง)....ถึง....(ผู้รับ).....(ตำแหน่ง).....ให้.....” โดยการอ้างรับสั่ง เช่น

จดหมายพระยาศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ มาถึงขุนศรีสยามกิจ ผู้ช่วยราชการกงสุลฝ่ายสยาม ให้ทราบ...

2.2.3 ขึ้นต้นโดยอ้างพระบรมราชโองการ ตามด้วยพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือที่แต่ก่อนเรียกเจ้าฟ้างกูฏ ให้ทราบทูลหาหรือในพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมสมเด็จพระเชษดาธิศร

ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงสั่งให้อาลักษณ์เป็นผู้เขียนนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะใช้คำแทนพระองค์ว่า “ในหลวง” และเรียกผู้รับตามชื่อ ตำแหน่ง และความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับบุคคลนั้น ๆ

2.3 เอกสารที่มีลักษณะเดียวกับพระราชหัตถเลขา

เอกสารอื่นที่มีลักษณะเป็นพระราชหัตถเลขาแต่ไม่ได้ทรงระบุผู้รับพระราชหัตถเลขาที่ชัดเจน รูปแบบของพระราชหัตถเลขาประเภทนี้ไม่มีส่วนของการขึ้นต้นและการลงท้าย มีเพียงเนื้อความเท่านั้น ได้แก่ กระแสพระราชดำรัส พระราชปรารภ พระบรมราชาธิบายในเรื่องต่าง ๆ เช่น พระกระแสรับสั่งเรื่องจาริกพระพุทธรูปฉลองพระองค์ กระแสรับสั่งว่าด้วยชั้นพระราชวงศ์ซึ่งสมควรทรงขาว พระบรมราชาธิบายเรื่องวัดหงษ์ พระราชปรารภเรื่องพัครองที่พระสงฆ์ใช้ มีพระราชหัตถเลขาในลักษณะนี้ทั้งสิ้น 10 ฉบับ เช่น กระแสรับสั่งทรงแนะนำในการแผ่ไมตรีจิตต่อเทพารักษ์

เมื่อถึงที่เทศาอารักษ์ ศาลเจ้าฤๅตันไม้ใหญ่เขาใหญ่ ที่รังเกียจว่าเทศาอารักษ์ศักดิ์สิทธิ์เป็นที่กลัวแล้ว ให้ผันหน้าเข้าไปหา ยกมือขวาเอางานแล้วภาวนาว่า “ภวดีจิตต์ ปรม์ สุข” แล้วจึงถ่วงไปเถิด โบราณว่าเทศาไม่ทำอันตรายเลย

จากการศึกษารูปแบบของพระราชหัตถเลขา ซึ่งปรากฏในลักษณะต่าง ๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่ามีลักษณะที่หลากหลายตามลักษณะของการสื่อสาร ซึ่งพระราชสาส์นมีรูปแบบที่แน่นอนเนื่องด้วยเป็นการติดต่อราชการสำคัญระหว่างประมุขของประเทศ ส่วนพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่ไม่เป็นทางการนั้น มีรูปแบบง่าย ๆ ที่ไม่เคร่งครัดมากนักแสดงความเป็นกันเองกับผู้รับ ความแตกต่างขึ้นอยู่กับเนื้อหาและความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับบุคคลนั้น ๆ ซึ่งเห็นได้จากการใช้คำแทนพระองค์ เช่น “กรุงสยาม”, “ข้าพเจ้า”, “ข้า”, “ข้าฯ”, “พ่อ”, “กระหม่อมฉัน” คำเรียกผู้รับ เช่น “ท่าน”, “เธอ”, “เจ้า”, “พ่อเพ็ง” คำแสดงความสัมพันธ์ เช่น “เจ้าอาว์เจ้าน้ำของกระหม่อมฉัน”, “ป้า” คำแสดงตำแหน่งหน้าที่ เช่น “ราชทูต”, “อุปทูต”, “ผู้สำเร็จราชการเมืองตาก” และคำที่แสดงความนับถือ เช่น “คุณ” เป็นต้น จากการศึกษาเรื่องลักษณะและรูปแบบของพระราชหัตถเลขาจึงทำให้เห็นรูปแบบของการสื่อสารแบบใหม่ในสังคมไทยที่มีผลสืบเนื่องในสมัยต่อมา

เนื้อหาของพระราชหัตถ์จดหมายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชหัตถ์จดหมายมีเนื้อหาที่หลากหลาย ทั้งที่เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับราชการหรือเรื่องส่วนตัวพระองค์ที่มีต่อบุคคลหรือ คณะบุคคล มีจุดมุ่งหมายในการสื่อสารในแต่ละฉบับแตกต่างกันไป ได้แก่ การเล่าถึงข่าวสารต่าง ๆ การแสดงความคิดเห็น การตั้งการ หรือการที่ทรงมีกระแสพระราชดำริสแนะนำ พระบรมราชาธิบายในเรื่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ดังนั้นการศึกษาเนื้อหาที่ปรากฏในพระราชหัตถ์จดหมายนั้นนอกจากจะทำให้ได้ทราบเหตุการณ์ข้อเท็จจริงของเรื่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว ยังจะทำให้ได้ทราบทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับเหตุการณ์นั้นด้วย ผู้วิจัยได้แบ่งเนื้อหาของพระราชหัตถ์จดหมายได้แก่

1.เนื้อหาที่เกี่ยวกับพระราชภารกิจในด้านต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

2.เนื้อหาที่เป็นเรื่องส่วนตัวพระองค์

1.เนื้อหาที่เกี่ยวกับพระราชภารกิจในด้านต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชหัตถ์จดหมายที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระราชภารกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจุดมุ่งหมายเพื่อเล่าเรื่องราว มอบหมาย ตั้งการให้ทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือมีพระราชดำริสแนะนำ ให้บุคคลหรือคณะบุคคลในการปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเรื่องราชการสำคัญและเรื่องส่วนตัวพระองค์ให้ถูกต้องเหมาะสม การศึกษาเนื้อหาส่วนนี้ นอกจากจะทำให้ได้ทราบเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์และสังคมของบ้านเมืองที่เกิดขึ้นแล้ว ยังได้ทราบทัศนคติของพระองค์ด้วย เนื้อหาที่เกี่ยวกับพระราชภารกิจ ได้แก่

1.1 การสงคราม ปรากฏในพระราชหัตถ์จดหมายเพียง 1 ฉบับที่มีไปถึงกรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระราชหัตถ์จดหมายฉบับนี้มีเนื้อหาว่าด้วยการสงครามเชียงตุงทั้งหมด

การสงครามในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงกรมหลวงวงศาธิราชสนิทซึ่งคุมกองทัพอยู่ที่เชียงใหม่ในคราวสงครามตีเมืองเชียงตุง เมื่อ พ.ศ.2395 เป็นสงครามเพียงครั้งเดียวในรัชสมัยของพระองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพ กล่าวถึงสงครามในครั้งนี้ว่า เป็นสงครามที่ไทยเป็นฝ่ายรบรุกอาณาจักรของพม่า การตีเมืองเชียงตุงเพื่อขยายอาณาเขตมีมาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพ, 2517:151) เมื่อหาในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ถามและแสดงความคิดเห็นเรื่องเสบียงอาหารซึ่งผลิตเคือง ในขณะที่พม่าซึ่งมีอำนาจครอบครองเมืองเชียงตุงกำลังมีปัญหารบกับอังกฤษ พระองค์ทรงเห็นว่าแม้จะขาดแคลนเสบียงอาหารก็ควรจะทำสงครามเพื่อยึดเมืองเชียงตุงเชียงรุ่ง ทรงกล่าวว่า “ที่จริงการครั้งนี้เป็นท่วงทีของคราวที่ฝ่ายเราจะทำกับเมืองเชียงตุงเชียงรุ่ง เพราะมีการรบพุ่งข้างเมืองพม่าแต่กระบดจีนเมืองยูนันหนองแส แคนฮ้อแลพวก ๑๒ พันนาก็ยังหยุดหยอกกันไม่ตั้งตัวคิดในปี” (เล่ม 1, หน้า 5) ทรงพิจารณาเห็นว่าในช่วงเวลาที่เหมาะสมที่สุดที่จะตีเมืองเชียงตุง และทรงต้องการได้พระเกียรติยศ เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สร้างพระเกียรติยศไว้แล้ว (เล่ม 1, หน้า 9-10)

พระองค์ทรงเห็นว่าควรจะทำสงครามครั้งนี้ แต่พระองค์ก็ไม่ได้ทรงสั่งการอย่างเด็ดขาด แต่ทรงให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรง “คิดดูให้ดี อย่าเป็นคนใจสោះเพราะเสบียงอาหาร คริตรองการให้รอบคอบเบื่องน่านเบื่องหลังนั้นเถิด” (เล่ม 1, หน้า 11-12)

เรื่องสงครามเมืองเชียงตุงในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงกรมหลวงวงศาธิราชสนิทซึ่งเป็นแม่ทัพนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพ (2517:155-156) กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรึกษากับเสนาบดีแล้วโปรดฯ ให้เกณฑ์คนในมณฑลพายัพและหัวเมืองเหนือนอกจากมณฑลนั้นรวมจำนวน ๑๐,๐๐๐ จัดเป็น ๒ กองทัพ ให้เจ้าพระยาอมราช (นุช บุญรัตนพันธ์) คุมกองทัพหน้ายกไปทางเมืองเชียงใหม่ทาง ๑ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นจอมพล คุมกองทัพหลวงยกไปทางเมืองน่านอีกทาง ๑ ไปสมทบกันตีเมืองเชียงตุง แต่ในเวลาเตรียมทัพอยู่นั้นทางเมืองพม่าเสร็จการสงครามกับอังกฤษ พม่าจึงส่งกำลังมาช่วยรักษาเมืองเชียงตุง ทางฝ่ายไทยไม่รู้ ยกขึ้นไปคราวหลังก็เกิดลำบากตั้งแต่เข้าแคนเชียงตุง กองทัพเจ้าพระยาอมราชต้องดิ้นรนไปไม่ทันสมทบกองทัพหลวง กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเสด็จขึ้นไปพบกองทัพพม่ามีกำลังมากกว่า ก็ต้องถอยทัพกลับมา การตีเมืองเชียงตุงจึงเป็นอันไม่สำเร็จ

ในขณะที่เมืองเชียงรุ่งนั้นทรงเห็นว่าไม่ควรทำสงครามรบพุ่ง “เพราะฉะนั้นฉันรักแต่การเกลี้ยกล่อมเถาโถมให้ได้มาโดยนวล ฤาจนใจในทีของราชบุตรเจ้าเมืองเชียงรุ่งผู้เดียว อย่าให้การเป็นว่าเราพ่อหลวงอุปราชมหาไชยที่น้องเขาให้ตายใจแล้วยกไป กคข้มเหงเอาจึงควร” (เล่ม 1, หน้า 13)

1.2 ความขัดแย้งในเขมร ปรากฏแทรกในพระราชหัตถเลขา 14 ฉบับ

ประเทศเขมรในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีฐานะเป็นประเทศราชของไทย เมื่อมีเหตุการณ์ความขัดแย้งเกิดขึ้น จึงเป็นหน้าที่ของประเทศไทยที่จะต้องระงับความขัดแย้งที่เกิดขึ้น นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีความสัมพันธ์เป็นการส่วนพระองค์ด้วย ดังที่พระองค์ได้กล่าวไว้ในพระราชหัตถเลขาว่า “เจ้าเมืองเขมรองค์นี้เป็นพวกไทยแท้ แต่เมื่อยังหนุ่ม ๆ อยู่นั้นได้มาอยู่ในกรุงนี้ถึง ๒๘ ปี เป็นมิตรชอบพอกับฉันเล่นด้วยกันมาแต่ฉันยังเด็กอยู่” (เล่ม 1, หน้า 22) เมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้น จะทรงได้รับใบบอกหรือศุภอักษรจากเมืองเขมร แล้วจะพระราชทานคำแนะนำและแสดงทัศนคติต่อความขัดแย้งเพื่อแก้ปัญหาต่างๆ ให้สงบลง

ความขัดแย้งภายในเขมรที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาเป็นความขัดแย้งระหว่างฝ่ายพระนโรดมพรหมบริรักษ์ และองค์พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้าซึ่งอยู่ที่เมืองอุคงมิไชยวิวาทกับนักองค์วัดตาและนักองค์ศิริวงษ์ซึ่งเป็นพระอนุชา มีสนองโสจางวางมีมโนแก้วที่เมืองพระตะบองสนับสนุน “สนองโสจางวางมีมโนแก้วกذبออกไปเกลี้ยกล่อมคนในหัวเมืองเป็นอันมากแล้วคิดต่อสู้กับพวกเมืองอุคงมิไชย” (เล่ม 1, หน้า 27) และ “องค์วัดตากับองค์ศิริวงษ์กับนักมารคา และครอบครัวบุตรภรรยาและบ่าวไพร่ยกหนีเข้ามาอยู่ ณ เมืองศรีโสภณ ในเมืองพระตะบองเข้ามาแล้วจะเข้ามากรุงเทพฯ ในแรม ๆ แต่ที่เมืองอุคงมิไชยนั้น พวกของนักองค์วัดตาเกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมรตามหัวเมืองนั้น ๆ เข้าพวกได้ ๑๑-๑๒ หัวเมือง ชักชวนผู้คนเป็นอันมากได้ ๕๐๐๐ เศษ ยกไปล้อมเมืองอุคงมิไชย” (เล่ม 3, หน้า 171)

พระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะยกกองทัพไปช่วยโดยคุมไพร่พล
อยู่ที่เมืองพระตะบองแล้วให้ส่งนักองศ์วัดถากับศิวิรัมย์เข้ามากรุงเทพฯ และกำราบพวกเมือง
พระตะบอง ทรงโปรดฯ ให้

เจ้าพระยามุขมนตรีศรีสุนทรบรรพราชมหาศาสตรี อภัยพิริยบรากรม
พาหุ ที่สมุหนายกในพระบวรราชวังกับพระยาสิงหราชฤทธิไกร บุคิโนยเนติศาสตรา
มหาประเทศศาสตรี อภัยพิริยบรากรมพาหุ ผู้รักษากรุงเก่า คุมไพร่พลพอสมควร
เป็นกำลัง ทอให้วัดถาแลศิวิรัมย์แลเขมรที่เข้าพวก แลพวกเมืองพระตะบองรู้จัก
อย่างเกรงกลัวไม่น้อยตัว ... จะให้ยกออกไปตั้งหังราชการอยู่ที่พระตะบอง
(เล่ม 1, หน้า 30)

พระองค์ทรงให้แม่ทัพได้ไปหารือขจัดความขัดแย้งกับพระนโรดม
การยกทัพไปครั้งนี้ไม่ได้มีการทำสงครามเกิดขึ้นเนื่องจากสนอง โสจางวางมิมโนแก้วยอมเข้า
เจรจาด้วย นักองศ์วัดถากับศิวิรัมย์ก็ยอมเข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ๑ จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานคำแนะนำว่า
พวกที่คิดไม่เชื่อไปร่วมกับพวกกบฏนั้น “จะกลับเข้าอ่อนน้อมแก่เรอทั้ง ๒ ตามเดิมฤาโดยว่า
ถ้ามันจะกระดากกลัวอยู่ ถ้าเรอทั้งสองเอาใจดีคือแล้วเกลี้ยกล่อมมันก็เห็นจะเป็นปรกติคังเก่า”
(เล่ม 1, หน้า 27)

จะเห็นว่า การขจัดความขัดแย้งในเขมรนั้นพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าควรที่จะใช้การเจรจากลี่ยกล่อมให้สามัคคีกัน ก่อนการใช้กำลังเข้า
จัดการเพราะเหตุที่ความขัดแย้งนี้เป็นความขัดแย้งระหว่างพี่น้อง โดยมีสนอง โสจางวางมิม
โนแก้วซึ่งเป็นคนอื่นเป็นกบฏที่คอยยุยงให้เกิดความขัดแย้ง

1.3 การแต่งตั้งบุคคล ปรากฏแทรกในพระราชหัตถเลข่า 10 ฉบับ

ในพระราชหัตถเลข่ามีเนื้อหาที่กล่าวถึงข้าราชการซึ่งพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแต่งตั้งให้มีตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ การแต่งตั้งนั้นพระองค์

ทรงแต่งตั้งเองบ้าง และทรงปรึกษากับคณะเสนาบดีและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
ร่วมกันแต่งตั้งบ้าง เช่น

พระยาเสนาภูษิตนั้นบัคณ์กระหม่อมฉ้นเดือนให้ที่มียศเหมือนพระยาบริรักษ์ภูธร
มีศรียเพิ่มเข้าว่า พระยาเสนาภูษิต สถิตสถิตรามหาสงครามสยามรัชกษี
พิริยพาหะ ผู้สำเร็จเมืองดกั้วป่า ถึงศักดินา ๑๐๐๐๐ มีพานทองคำเครื่องใน
พร้อม ๑ คนโททองคำ ๑ กระโถนทองคำ ๑ ประคำทองคำสาย ๑ กระปี่บั้งทอง ๑
สัปทนปักศูแดง ๑ เสื้อโหมคเทศ ๑ เป็นเครื่องยศ แยกเมืองดกั้วป่าให้เป็น
เมืองโท ให้เมืองถดาง เมืองดกั้วทุ่งเป็นเมืองขึ้น แลได้ตั้งนายเอี่ยมบุตร
พระยาเสนาภูษิตเป็นพระวิจิตรภักดี ศรีสุริยสงคราม ปลัดเมืองดกั้วป่าให้นายสิง
บุตรพระยาเสนาภูษิตเป็นพระเรืองฤทธิรักษารามภูธร ผู้ช่วยราชการเมืองดกั้วป่า
ให้นายสงวนบุตรพระยาเสนาภูษิตเป็นพระสุนทรภักดี ผู้ช่วยราชการในอากรดีบุก
เมืองดกั้วป่า แลได้ตั้งพระภักดีภูษิตผู้ช่วยราชการเมืองหงงาเป็นพระยาบริรักษ์ภูธร
บวรตวามภักดี เสนามาตย์ราชมนตรี ผู้สำเร็จราชการเมืองหงงา มีถาดหมาก
ทองคำ ๑ คนโททองคำ ๑ ประคำทองคำสาย ๑ กระปี่บั้งทอง ๑ สัปทนปักศูแดง
๑ เสื้อเข้มขาบรีว ๑ เปนเครื่องยศ ให้นายจันบุตรเจ้าพระยามนครศรีธรรมราช
ที่ถึงแก่กรรมเป็นพระนิกรบริบาล ผู้ช่วยราชการเมืองหงงา ให้นายพลายน้อง
พระภักดีภูษิต เป็นพระพลสงครามเมืองหงงา แลได้ตั้งให้นายอ่อนบุตรพระยา
บริสุทธิโลหภูมินทราธิบดี เป็นพระบริสุทธิโลหภูมินทร์ ผู้สำเร็จราชการเมือง
ดกั้วทุ่ง มีถาดหมากทองคำ ๑ คนโททองคำ ๑ ประคำทองคำสาย ๑ กระปี่บั้งทอง
๑ สัปทนปักศูแดง ๑ เสื้อเข้มขาบรีว ๑ เป็นเครื่องยศ ให้นายทองน้อยนายอ่อน
เป็นหลวงพิทักษ์ทวีปภูเก็ต ผู้ช่วยราชการเมืองภูเก็ต แต่เมืองภูเก็ตให้ยกมาขึ้น
กรุงเทพมหานคร...ได้เดือนที่พระยามหาอำมาตยาธิบดี พิริยพาหะ เป็นเจ้าพระยา
ธรรมธิกรณาธิบดี พระยาปราจิณ เป็นพระยามหาอำมาตย์ (เล่ม 1, หน้า 261-265)

นอกจากข้าราชการที่ทรงแต่งตั้งมอบหมายให้ปฏิบัติราชการตาม
ความเหมาะสมแล้ว ในพระราชหัตถเลขาซึ่งปรากฏการที่พระองค์ทรงแต่งตั้งคณะทูตเพื่อไป
เจริญสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศโดยเฉพาะประเทศอังกฤษ และฝรั่งเศสที่คณะทูตของไทย
ได้ไปเจริญสัมพันธไมตรี ท้ายพระราชสาส์นปรากฏบัญญัติรายชื่อคณะทูต ซึ่งจะทรงเห็นว่ามี
คุณสมบัติที่เหมาะสมในการทำราชการแทนพระเจ้าอยู่หัว

คณะทูตเมื่อไปเจริญสัมพันธไมตรีกับสมเด็จพระนางวิกตอเรียแห่งอังกฤษมีการแต่งตั้งคณะทูตที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นตัวแทนของประเทศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชหัตถเลขาประกาศตั้งราชทูตไปกรุงลอนดอนเมื่อพ.ศ.2400

บังคับแต่งตั้งให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็กในพระบรมราชวังมหาราชวัง เป็นราชทูต เจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดีหัวหมื่นมหาดเล็กเวรศักดิ์ เป็นอุปทูต จมื่นมณเฑียรพิทักษ์ปลัดกรมพระตำรวจสนมซ้ายในพระบรมราชวังเป็นตรีทูต จมื่นราชามาตย์ปลัดกรมพระตำรวจซ้ายในพระบรมมหาราชวังกับนายพิจาร์ณสรรพกิจหุ้มแพรนายยามเวรเศรษฐองนายเป็นพนักงานกำกับเครื่องราชบรรณาการ หม่อมราโชทัยเจ้าราชনীฤดเป็นตามสำหรับการเจรจา (เล่ม 2, หน้า 182-183)

และในท้ายพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระนางวิกตอเรีย ยังมีพระราชหัตถเลขาบัญชีรายชื่อทูตซึ่งแสดงบรรดาศักดิ์ ตำแหน่งในราชการ และชาติตระกูล เพื่อให้เห็นว่าคณะทูตเหล่านี้มีคุณสมบัติข้าราชการแทนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ ดังนี้

๑.พระยามนตรีสุริยวงศ์ ราชทูต อายุ ๓๗ โดยตำแหน่งในราชการเป็นจางวางใหญ่ในมหาดเล็ก โดยตระกูลเป็นราชনীฤดเชื้อพระวงศ์ในพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม...

๒.เจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี อุปทูต อายุ ๓๖ โดยตำแหน่งในราชการเป็นหัวหมื่นมหาดเล็กเวรศักดิ์เป็นส่วนหนึ่งในสี่เวร โดยตระกูลเป็นบุตรขุนจินดาพิจิตร ซึ่งเป็นขุนนางฝ่ายข้างนักปราชญ์ พนักงานรักษาพระคัมภีร์หลวงที่ว่าด้วยพุทธศาสนา..

๓.จมื่นมณเฑียรพิทักษ์ ตรีทูต อายุ ๓๑ โดยตำแหน่งในราชการเป็นปลัดกรมพระตำรวจสนมซ้ายในพระบรมราชวัง โดยตระกูลเป็นข้าหลวงเดิมบุตรพระนมนางของพระเจ้ากรุงสยามที่ ๒ ฯ

๔.จมื่นราชามาตย์ ปลัดกรมพระตำรวจในซ้าย ในพระบรมมหาราชวัง อายุ ๒๗ เป็นน้องต่างมารดาของพระยามนตรีสุริยวงศ์ราชทูต ฯ

๕.นายพิจาร์ณสรรพกิจ นายยามในมหาดเล็กเวรเศรษฐอง อายุ ๒๔ เป็นบุตร

เจ้าพระยามหินทรศักดิธำมิตร์ ว่าที่สมุหนายกมีบรรดาศักดิ์
เสมอเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สมุหพระกลาโหม...

๖. หม่อมราโชทัย อายุ ๓๘ โดยตำแหน่งในราชการเข้ารับราชการใช้ใน
มหาดเล็ก โดยตระกูลเป็นเชื้อพระวงศ์ในสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี
ซึ่งเป็นพระบรมราชชนนีของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์
ในปัจจุบันนี้เป็นตำสำหรับเจรจา...(เล่ม 2 , หน้า 198-200)

คณะทูตเมื่อคราวที่ไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินที่ 3
แห่งฝรั่งเศส เมื่อพ.ศ.2404 ในพระราชหัตถเลขาบัญชีรายชื่อทูตที่แนบไปนั้นจะบอกถึง
บรรดาศักดิ์ ตำแหน่งทางราชการ ชาติตระกูลของคณะทูต เช่นเดียวกับคณะทูตเมื่อไปอังกฤษ
เพื่อแสดงให้เห็นคุณสมบัติที่เหมาะสมทำราชการแทนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ ดังใน
พระราชหัตถเลขาว่า

ราชทูต คือ พระยาศรีพิพัฒน์ธำมิตร์ เป็นจางวางพระคลัง
ภาษีสินค้าอายุ ๔๑ ปีเป็นบุตรที่สองของสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ
นเรนทรนารถราชสุริยวงศ์ ที่ล่วงแล้ว ซึ่งเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่สำเร็จราชการ
แผ่นดินที่สองและซึ่งได้เป็นผู้หนึ่งในพวกผู้รับสั่งไปปรึกษาทำสัญญากับ
เซอร์จอห์นบาวริง...และตระกูลสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ
นเรนทรนารถราชสุริยวงศ์นั้น ก็เป็นญาติอันสนิทกับพระเจ้ากรุงสยามถึง ๓
แผ่นดินมาแล้ว

อุปทูต คือ เจ้าหมื่นไวยวรนาถ หัวหมื่นมหาดเล็กเวรสิทธิ์ เป็นவர்
ที่สองอายุ ๓๑ เป็นหลานผู้ใหญ่ของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์
พงษ์นายนกสยามคิลกโถกานุปาดนารถที่ล่วงแล้ว ซึ่งเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่เอก
สำเร็จราชการแผ่นดินมานาน ได้เคยเป็นผู้หนึ่งในผู้รับสั่งไปเจรจาทำหนังสือ
สัญญากับอัครทูตอังกฤษ ในปีจอชุกคราสสยาม ๑๘๘๘ เป็น
คริสตศักราช ๑๘๒๖ และกับผู้ครองแผ่นดินฝ่ายยุโรปในทิศคอบอเมริกา
ในปีมะแมจชุกคราสสยาม ๑๘๕๖ เป็นคริสตศักราช ๑๘๑๔ ในแผ่นดิน
ที่ล่วงแล้ว และได้เป็นผู้หนึ่งในผู้รับสั่งไปเจรจาทำหนังสือสัญญาใหม่
กับอังกฤษเมื่อปีเถาะสัปตชุกคราสสยาม ๑๒๑๑ เป็นคริสตศักราช ๑๘๕๖

ตรีทูต คือ พระณรงค์วิชิตเจ้ากรมตำรวจนอกขวา ในพระบวรราชวัง อายุ ๒๕ เป็นบุตรที่ ๘ ของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์วรวงศ์มวงษ์ นายกษยามคติกโลกานุปาดนารถที่ล่วงแล้ว (เล่ม 3, หน้า 145-147)

1.4 การรับทูตต่างประเทศ และการทำสัญญากับต่างประเทศ ปราบกฏแพทก ในพระราชหัตถเลข่า 7 ฉบับ

การรับทูตต่างประเทศที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีและมาทำสัญญาทางการค้า เป็นพระราชภารกิจอย่างหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะต้องทรงเตรียมต้อนรับด้วยไมตรีเนื่องด้วยผู้เข้ามานั้นเป็นตัวแทนของประเทศมหาอำนาจ การสร้าง ความสัมพันธ์อันดีจะเป็นประโยชน์ต่อประเทศ บุคคลสำคัญที่ปรากฏในพระราชหัตถเลข่า ได้แก่ เซอร์จอห์น เบาวริง ราชทูตอังกฤษ , มงคัง ราชทูตฝรั่งเศส และกงสุลที่เข้ามารับ ราชการในกรุงเทพฯ

เมื่อ พ.ศ.2398 เซอร์จอห์น เบาวริง ได้เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรี โดยสารเรือไฟ "แรคคเตอร์" มาถึงเวลา 5 โมงเย็น วันที่ 2 เมษายน พระองค์ได้ทรงให้ สมเด็จพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้ต้อนรับ ดังความในพระราชหัตถเลข่าว่า "๑พณฯ เจ้าพระยา ศรีสุริยวงศ์ ส.พ.ก (สมุหพระกลาโหม) อัครมหาเสนาธิบดีและราชประยูรอันสนิทเสนาหา ของข้าพเจ้าซึ่งข้าพเจ้าได้ส่งลงไป"ปากน้ำ"เพื่อให้ไปต้อนรับ ๑พณฯ ท่านมาถึงปากแห่งแม่น้ำ ของกรุงเรา"(เล่ม 2, หน้า 9) และพระองค์ยังได้ทรงจัดให้ พระยาวรวงศ์พิพัฒน์ และจมีน สรรเพชภักดีมาต้อนรับเซอร์จอห์น เบาวริงในนามของพระองค์ เพื่อรับฟังข้อราชการแทน พระองค์ ดังความในพระราชหัตถเลข่าว่า

ข้าพเจ้าจึงให้ขุนนางมหาดเล็ก ๒ คน ถือนั่งถือถาดมือนีมาเพื่อ การประจุกมรับรอง ๑พณฯ ท่านโดยสันถวาคารวะในเมื่อแรก ๑พณฯ ท่าน มาถึงคนหนึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวรวงศ์พิพัฒน์ จางวางที่ ๒ หรือ จางวางฝ่ายซ้ายแห่งเวรมหาดเล็กทั้ง ๔ ตำแหน่งเทียมกัน...ขุนนางผู้นี้ เป็นราชประยูรของข้าพเจ้าเหมือนกันกับ ๑พณฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ด้วยเป็นชาติสัมพันธ์กับพระราชวงศ์บัคนี้ กับอีกคนมีบรรดาศักดิ์เป็น จมีนสรรเพชภักดี หัวหน้านามหาดเล็กเวร ๑ ใน ๔ เวรนั้น (เล่ม 2, หน้า 10)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้บุคคลทั้งสองเป็นผู้นำความทุกข์ของเซอร์จอห์น เบาวริง มาทูลพระองค์โดยไม่ต้องเขียนเป็นจดหมายหลายฉบับ และจะทรงฝากข้อความผ่านทั้งสองคน เนื่องจากเป็นผู้ใกล้ชิดที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้การต้อนรับเซอร์จอห์น เบาวริงเป็นอย่างดี เห็นได้จากการที่ส่งขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ไว้วางพระราชหฤทัยไปให้การต้อนรับ นอกจากนี้พระราชหัตถเลขาถึงเซอร์จอห์น เบาวริง ยังแสดงให้เห็นว่าทรงให้เกียรติแก่ทูตผู้นี้มาก เช่น การที่ขอมให้เรือของอังกฤษยิงสลุตได้ ซึ่งขัดกับธรรมเนียมไทย ดังความในพระราชหัตถเลขาว่า “ในการยิงสลุต ๒๑ นัด แต่เรือแรตตุเตอร์ ซึ่งจะได้ขึ้นมาถึงป้อมใหม่ได้พระนครในวันพรุ่งนี้ จางวางมหาดเล็กทั้งสองได้แจ้งประเพณีของฝ่ายไทยและได้ห้ามมิให้ยิงสลุต ๒๑ นัดนั้น บัดนี้ข้าพเจ้าตกลงขอมอบอนุญาตให้ตามประเพณีของฝ่าย ๑๗๗๑ ท่าน และตามความประสงค์ของ ๑๗๗๑ ท่านที่จะแสดงความเคารพยิ่งขึ้น” (เล่ม 2, หน้า 14) และพระองค์ก็ได้ออกประกาศมิให้ประชาชนตื่นตระหนก และได้ทรงยิงสลุตตอบจำนวน 21 นัดเช่นกัน

นอกจากนี้เพื่อการสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับประเทศไทย และราชวงศ์ไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงเรียบเรียงพระราชพงศาวดารขึ้นเพื่อมอบให้เซอร์จอห์น เบาวริง ดังความในพระราชหัตถเลขาว่า “อนึ่งข้าพเจ้าได้แต่งเรื่องสังเขปแห่งราชการเป็นไปของพระราชวงศ์ปัจจุบันนี้ จำเดิมแต่ที่เรารู้เรื่องราวมาช่วยข้าพเจ้าคิดว่า ๑๗๗๑ ท่านคงจะเปรียบเทียบกับสมัยในรัชกาลของพระเจ้ากรุงสยามแต่ก่อน ๆ ...ข้าพเจ้าได้แนบเอกสารมาด้วยอีก ๒ ฉบับแสดงเรื่องราวสังเขปแห่งพระราชวงศ์ของเราตั้งแต่สกุลเดิมแห่งบรรพบุรุษเรา” (เล่ม 2, หน้า 18) ทรงเรียบเรียงอย่างสั้น ๆ เนื่องจากไม่ทรงมีเวลาที่จะเรียบเรียงอย่างละเอียด อย่างไรก็ตามพระองค์ได้ทรงร่วมกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทแต่งพงศาวดารที่ถูกต้อง ทรงกล่าวกับเซอร์จอห์น เบาวริงว่า “กำลังพยายามจะเตรียมแต่งพงศาวดารสยามอันถูกต้อง จำเดิมแต่ตั้งกรุงศรีอยุธยาโบราณราชธานีเมื่อปี ก.ศ. ๑๑๕๐ นั้น กับทั้งในเรื่องพระราชวงศ์ของเรานี้ ก็จะได้กล่าวโดยพิสดาร ยิ่งกว่าที่ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงมาให้ ๑๗๗๑ ท่าน ทราบในคราวนี้ด้วย” (เล่ม 2, หน้า 19) ซึ่งต่อมาก็คือ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

การทำสัญญาการค้าและไมตรีกับฝรั่งเศสราชทูตที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทยและเข้ามาทำสัญญาทางการค้าขายโดยเรือถูกค้าทางทะเลคือ มงติจิ ได้ทำสัญญาเมื่อ พ.ศ.2399 นอกจากนี้จะเข้าทำสัญญากับไทยแล้ว ยังต้องการทำความสัมพันธ์กับเขมรด้วย โดยที่ในพระราชหัตถเลขาว่าว่า “ขอให้ไทยยอมให้ได้ไปแวะเยี่ยมเยือนเจ้าเมืองเขมร เมื่อกลับจากกรุงไทยจะไปเมืองญวนนั้น ด้วยพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทราบแน่ว่าเมืองเขมรเป็นเมืองน้อยขึ้นแก่เมืองไทย จึงบอกให้เมืองไทยทราบก่อน” (เล่ม 1, หน้า 19) ซึ่งพระองค์ก็ได้ทรงอนุญาตทูตฝรั่งเศสให้ไปเจริญสัมพันธไมตรีกับเขมรได้ นอกจากนี้ทรงแนะนำตามเมืองเขมรแก่มงติจิ คือ คอกเตอร์มิช บิลอบ คันสตรา เนื่องจากทรงเห็นว่า “เป็นคนคิดได้ การงานอยู่ แลทราบว่าเป็นคนโปรคปรานที่เชื่อถือยิ่งนักของเจ้าเมืองเขมร แนะนำความรู้แ่อย่างธรรมเนียมคิตีต่าง ๆ แลซึ่งว่าเจ้าเมืองเขมรถวายของไปเมืองฝรั่งเศสนั้นก็เห็นจะเป็นความคิดตั้งนรราชฝรั่งเศสคอกเตอร์มิชจะจัดแจงไป ตั้งนรราชมิชคงจะเปนตามคิตีที่เคียว” (เล่ม 1, หน้า 20)

การรับทูตปรัสเซียเมื่อพ.ศ. 2404 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าคัคฉางคฤคยซึ่งเสด็จไปเมืองเพชรบุรีกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้ต้อนรับทูตจากปรัสเซียด้วย ดังความในพระราชหัตถเลขาว่า “บัดนี้ราชทูตเมืองปรัสเซียออกมาดูเมืองเพชรบุรี ถ้าเขามาถึงแล้วจะต้องรับจับมือให้เขายินดี แล้วชวนพาเขาขึ้นเที่ยวดูบนพระนครศิริ แล้วจงพาเขาเข้าไปดูในห้อมนี้โดยสมควรเถิด” (เล่ม 2, หน้า 54)

พระราชภารกิจที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการรับทูตต่างเมืองนี้เป็นพระราชภารกิจที่สำคัญที่พระองค์ทรงใส่พระทัยที่จะต้อนรับทูตเหล่านี้เป็นอย่างดี เนื่องจากว่าทูตตะวันตกเหล่านี้เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีและทำสัญญาทางการค้า ซึ่งจะเป็นการทำให้ประเทศไทยเป็นที่ยอมรับสำหรับชาวตะวันตก อีกทั้งเป็นการเปิดประเทศให้เป็นที่รู้จักของอารยประเทศ

1.5 การชำระคดีความ ปราบกฏแทรกในพระราชหัตถเลขา 6 ฉบับ

ภารกิจสำคัญประการหนึ่งที่เป็นเนื้อหาสำคัญในพระราชหัตถเลขาคือ เป็นเหตุการณ์ความขัดแย้ง การกระทำความผิดของบุคคลต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงแสดงทัศนคติและวินิจฉัยตัดสินความตามความเห็นของพระองค์ ซึ่งมีอยู่หลายเหตุการณ์ที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา เหตุการณ์เหล่านั้น เช่น

ขุนรุตระวังไพรอยู่ในกองหลวงอินทบุรุษนายกองช่วยยื่นฎีกาฟ้องกล่าวโทษพระยาวิชิตธรณีเจ้าเมืองตากว่าหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ เป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นใน พ.ศ.2404 ว่า พระยาตากกล่าวว่า “แผ่นดินทุกวันนี้ไม่เหมือนแผ่นดินก่อน ๆ พุคกลับไปกลับ มาเอาจริงไม่ได้” (เล่ม 2, หน้า 49) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีทัศนคติเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า พระยาตากอาจจะไม่ได้เป็นคนพูด แต่ “สำนัชรอยจะมีผู้พูดให้นายจ้อย(ขุน รุตระวังไพร) ได้ยิน แต่ผู้พูดจะเป็นพระยาตากพูดหรือ ๆ จะเป็นคนอื่นพูดก็ไม่รู้เป็นแน่เลย ผู้พูดนั้นจงเป็นสุข ๆ เกิดไม่ว่าไรดอก ไม่ชำระเอาตัวเอาโทษเอาทัณฑ์อะไรดอก” (เล่ม 2, หน้า 43) นอกจากนี้ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่าแม้พระยาตากจะเป็นผู้พูดความเรื่องนี่จริง พระองค์ก็จะไม่ทรงเอาผิดด้วย เพราะพระยาตากกับพระองค์ไม่ได้ใกล้ชิดคุ้นเคยกันแต่อย่างใด พบกันเพียงไม่กี่วันเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชำระโทษพวกหัวไม้ได้แก่พวกหม่อมเจ้าปริคาไนกรมขุนนิเบศวรร และย้ายค้น ย้ายโมรา ย้ายมณี ย้ายฉาย ย้ายจร บุตรพระอินทรักษา และคนอื่น ๆ ซึ่งเป็นหม่อมราชวงศ์และพวกในสังกัดต่าง ๆ ได้ไป ก่อเหตุวิวาท คังในพระราชหัตถเลขาว่า

เมื่อวัน ๒๑๑๒ ค่ำ ราษฎรมิเทศมหาราชที่วัดแก้วบางขุนศรี ย้ายพวกนี้ มาสุราถือศักราอาวูรต่าง ๆ เข้าแย่งชิงคนพึ่งเทศ และทุบตีฟันแทงคนที่พึ่งเทศน์บาดเจ็บเป็นหลายคนและแย่งชิงเอาตั้งของ ๆ ราษฎรมาน้าง แล้วตามไปจับจีนเกิดที่เป็นพวกเข้าไปพึ่งเทศน์อยู่และเอาคาบเทียบสิระตามเสียง แล้วเอาคาบตัดหางเบี่ยงจีนเกิดมัดไพล่หลังมาส่งอำหัชคมอบนายสอน พะท่ามระรงกรมพระนครบาลไว้ นายสอนพะท่ามระงก็รับตัวจีนเกิดผู้หาผิด มิได้ไว้ การในกรมพระนครบาลก็ไม่ได้ความว่าจีนเกิดผิดประการใดไม่ (เล่ม 2, หน้า 91-92)

ความผ่านไปเดือนเศษมีผู้ถวายฎีกาฟ้องพระองค์ เนื่องจากว่า พระยาเพชรฆา พระยาภูธราภัย เมื่อเป็นพระยากรมราชอยู่ได้คิดเรื่องราวไม่ตัดสินเนื่องจากว่าเป็นเรื่องในพระบรมราชวงศา

นวงค์ไม่รับชำระ พระองค์ทรงมีทัศนคติต่อเรื่องนี้ว่า “ควรจะต่อว่าพระยาเพชรฆาต ควรจะต่อว่าเจ้าพระยาภูธราภัย ว่าความตึ้นกันเป็นความฉกรรจ์ อย่างธรรมเนียมเก่าก็ให้มาฟ้องแก่กรมพระนครบาลเจ้ากระทรวงที่เดียวไม่ต้องฟ้องศาลหลวง...เพราะความเรื่องนี้เป็นหาเป็นความวิวาทมีสาเหตุไม่” (เล่ม 2, หน้า 93) อีกทั้งยังทรงเห็นว่าการที่พระยาทั้งสองไม่รับชำระความเรื่องนี้เป็นการทำลายแผ่นดิน “ว่าความพระราชวงศานุวงศ์รับไม่ได้ชำระไม่ได้ นั่นก็เป็นอันถบถ้างเกียรติยศแผ่นดินทำให้เป็นเหมือนอาณาจักรโจร ไม่เชิดชูเกียรติยศแผ่นดินที่ตั้งอยู่ในยุคธรรมสืบเชื้อวงศ์เป็นเจ้าเป็นนายมาหลายชั่วคนคั้งนี้เลย” (เล่ม 2, หน้า 95)

พระองค์ได้มอบให้กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ และพระยาอภัยกันตริโกมาตย์ไปชำระความ พบว่าเป็นจริงตามที่ราษฎรร้องฎีกา แต่อย่างไรก็ตามเมื่อคนเหล่านี้ต้องโทษในคุกก็อยู่ได้เพียงไม่กี่วันบิดานายจระเข้หรือพระอินทรักษาที่ประกันตัวกลับบ้านเพราะผู้คุมปล่อยปละละเลยนักโทษ

1.6 การควบคุมการปฏิบัติตนของข้าราชการ ปราบกฏอยู่ในพระราชหัตถ์เลข
2 ฉบับเป็นเรื่องนี้เรื่องเดียว และปรากฏแทรกในพระราชหัตถ์เลขอีก 9 ฉบับ

ถือเป็นพระราชภารกิจประการหนึ่งในฐานะพระมหากษัตริย์ที่จะทรงคอยสอดส่องความเป็นไปของข้าราชการ แม้แต่พระเจ้าลูกยาเธอ หากเห็นว่ามีกรกระทำที่ไม่เหมาะสมก็จะทรงตำหนิตั้งตำหนิตรง ๆ และการแสดงออกทางน้ำเสียงประชดประชันด้วยอารมณ์ไม่พอพระทัย ซึ่งในพระราชหัตถ์เลขปรากฏการที่พระองค์ตำหนิข้าราชการหลายฉบับ เช่น

พระองค์ทรงตำหนิกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส เรื่องที่ไปพระพุทธบาทไม่กราบทูลพระองค์แม้ว่า “การที่ห้ามพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า หม่อมหลวงชายหญิง ไม่ให้หนีไปเที่ยว ไปอยู่นอกกรุงด้วยไม่ได้ขุดตาในหลวงโปรดนั้น ไม่คิดกฎหมาย แบบแผนเยี่ยงอย่างธรรมเนียมแผ่นดินเลย” (เล่ม 1, หน้า 187) แต่ก็ปรากฏว่ามักจะมีเหตุเค็ดรื้อนอยู่เสมอ ๆ ทำให้พระองค์เห็นว่าควรจะไปตีไคควรจะบอก โดยยกพระองค์เทียบว่า “ในหลวงบัดนี้ก็มีเคาพแก่ผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดิน จะไปไหนนอกกรุงก็เขียนหนังสือขุดตาวังน้ำ

ทุกปีไม่ขาดเลย จนถึงครั้งนี้วังนำท่านไม่ได้อยู่ในกรุงก็ยิ่งเขียนหนังสือไปขุดตา” (เล่ม 1, หน้า 190) การที่ทรงตำหนิการปฏิบัติตนของเจ้านายก็เป็นการควบคุมให้เจ้านายมีระเบียบแบบแผนปฏิบัติอย่างที่ดีควรจะเป็น เพื่อจะได้ให้เกิดความสงบเรียบร้อยในบ้านเมือง

คณะทูตที่เดินทางไปอังกฤษ พระองค์ทรงให้ความสนใจสนพระทัยในการทำงานของคณะทูตเหล่านั้นเป็นอย่างมากเพราะถือว่าเป็นการปฏิบัติภารกิจแทนพระองค์เป็นตัวแทนของประเทศในการเจริญสัมพันธไมตรี จึงถือเป็นพระราชภารกิจของพระองค์ที่จะต้องทรงได้รับข่าวสารความเคลื่อนไหวของคณะทูตทุกระยะเพื่อที่จะได้พระราชทานกระแสพระคำรัสแนะนำเกี่ยวกับข้อราชการต่าง ๆ เหตุที่คณะทูตได้รับการตำหนิก็คือการที่ไม่ส่งข่าวสารขณะอยู่ต่างประเทศมาถึงพระองค์โดยตรงแต่ส่งผ่านผู้อื่น ทำให้ทรงได้รับข่าวสารล่าช้ากว่าบุคคลอื่นทั้งที่พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระนามทั้ยพระราชสาส์นที่คณะทูตเชิญไปควรจะได้รับรู้ก่อนใคร พระราชหัตถเลขาที่ทรงตำหนิคณะทูต เช่น ทรงแสดงความไม่พอพระทัยว่าการได้รับจดหมายล่าช้าและไม่ส่งถึงพระองค์โดยตรงโดยแสดงออกทางน้ำเสียงประชดประชัน ดังความในพระราชหัตถเลขาว่า

เป็นเคนคนอื่นอ่านแล้วอ่านเต่า เขาอ่านให้ฟังทีเดียวแล้วเขาก็เอาไปเสียไม่ได้ฉบับไว้ ความช้าก็จำไม่ได้ ข้าจะว่าอะไรมาก็ไม่เป็นธุระของข้าแล้วด้วยความในหนังสือนั้นไม่มีชื่อจะให้กราบขุดเลย เป็นแต่ว่าถึงพระยาราชนาประพันธ์ให้กราบเรียน ๆ หนะฯ เจ้าพระยารวิวงศมหาโกษาธิบดีเท่านั้นจริง ๆ .... เพราะฉะนั้นครั้งนี้ข้าเป็นแต่คนกินเคนคอก เขาอ่านให้ฟังแล้วเขาก็เอาฉบับไปเสียด้วยหนังสือไม่ได้ถึงตัวข้า (เล่ม 2, หน้า 214-215)

อีกฉบับหนึ่งทรงตำหนิคณะทูตในลักษณะเดียวกันว่า

ซึ่งท่านจะไว้ใจให้ข้าพเจ้าฟังเคนความคนอื่นอ่านแล้วอ่านเต่า ให้ดูหนังสือของคนอื่นอีกแล้วนั้น ไม่ดู ไม่ฟัง ไม่อ่านเป็นแม่ โหน ๆ ข้าพเจ้าก็เป็นคนหนึ่งเป็นเจ้าของเจ้าเสียงในราชสาส์น การขุดตามขุดครั้งนี้จะให้กินเคนท่านผู้อื่นนั้นไม่กินแล้วในครั้งนี้เป็นอันขาด ท่านอื่น ๆ ท่านได้หนังสือฝากของทูต ก็ให้ท่านอวดก้อไปเถิด ข้าพเจ้าไม่ขอฟังเลยทีเดียว ว่ามาเป็นคำขาดอย่าคาดหมายอย่างอื่นเลย ตั้งแต่เมื่อขึ้น ๑๐ คำนีมา หนังสือของพวกทูต

จะฝากเข้ามาที่กรุงถึงใครบ้าง ข้าพเจ้าไม่ทราบเลย ถึงใครจะบอกก็ไม่ฟัง
อย่าไว้ใจว่าความที่บอกมาข้าพเจ้าจะทราบแล้ว (เล่ม 2, หน้า 236)

และอีกฉบับหนึ่งทรงขอร้องให้ทูตเขียนถึงพระองค์ ทรงกล่าวใน
พระราชหัตถเลขาว่า “ขอท่านทูตทั้งปวงเอ็นดูข้าพเจ้าว่าวานอังกฤษเขาเขียนเป็นคำเป็นเลข
และอักษรอังกฤษให้ดูแล้ว ฝากให้ตัวข้าพเจ้าเองที่เดียวฉบับหนึ่งได้หรือไม่ ถ้าฝากคน
อื่นฉบับนั้นเขาก็จะเอาของเขาไปเสีย ข้าพเจ้าอ่านหรือฟังทีเดียวครั้งเดียวจำไม่ได้” (เล่ม 2,
หน้า 253)

1.7 การต่างประเทศ มีปรากฏในพระราชหัตถเลขา 24 ฉบับ

พระราชหัตถเลขาที่เป็นพระราชสาส์นที่มีไปยังต่างประเทศมีเนื้อหา
ที่แสดงให้เห็นเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในสมัยของพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเปิดประเทศรับการเข้ามาของต่างชาติ ความ
สัมพันธ์ปรากฏในรูปของการเจริญพระราชไมตรีต่อกันและการทำสัญญาทางการค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับชาติตะวันตก ทั้งการที่ทรงส่งทูตออกไปเจริญพระราชไมตรีถึงต่างประเทศ
คือ อังกฤษและฝรั่งเศส และที่มีเฉพาะพระราชสาส์นไปถึง คือ อเมริกา เคนมาร์ค เยอรมัน
ฮอลันดา ซึ่งจะได้อธิบายถึงแต่ละประเทศดังนี้

1.7.1 ความสัมพันธ์กับประเทศอังกฤษ

ในปี พ.ศ.2398 อังกฤษได้เข้ามาเจริญสัมพันธ์ไมตรีและทำ
สัญญาการค้ากับประเทศไทยโดยเซอร์จอห์น เบาวริง เป็นราชทูตนำพระราชสาส์นของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย และเครื่องราชบรรณาการมาถวายแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ในพระราชสาส์น กล่าวว่า “เซอร์จอห์น เบาวริง เป็นทูตมาด้วยเรือกำปั่นรบของ
พระองค์ด้วยหนังสือสำคัญของพระองค์เป็นที่เชื่อถือมาว่ากล่าวจัดแจงสัญญาการไมตรีและ
สัญญาการค้าให้เจริญดีขึ้นกว่าแต่ก่อน” (เล่ม 2, หน้า 172) สัญญาทางการค้าที่กล่าวถึงในนี้
นี้คือสนธิสัญญาเบาวริง

ทูตอังกฤษเข้ามาประเทศไทยในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกครั้ง คือ ปีพ.ศ.2399 “ ฮารีสมิตปากฮิสเกอร์ ผู้ถือรับสั่งพระเจ้ากรุงบริตตานี เข้ามาเปลี่ยนหนังสือสัญญาที่ลงตราแล้วนั้น ครั้นเข้าถึงกรุงเทพมหานครได้เชิญพระราชสาส์นตอบและเครื่องราชบรรณาการบางสิ่งซึ่งพระเจ้ากรุงบริตตานีทรงยินดีมอบมานั้น มาส่งให้แก่กรุงสยาม” (เล่ม 2, หน้า 187)

จนกระทั่งปี พ.ศ.2400 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าไทยควรจะได้มีโอกาสไปเจริญสัมพันธไมตรีกับอังกฤษบ้าง ในพระราชสาส์นทรงกล่าวว่า “พระเจ้ากรุงบริตตานีได้ส่งทูตอังกฤษเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีกับกรุงสยามถึงสองครั้งแล้ว ฝ่ายกรุงสยามควรจะให้ทูตานุทูตสยามออกไปสำนับบ้างถึงพระเจ้ากรุงบริตตานีเฉพาะพระพักตร์ให้ได้เห็นและรู้จักกับเสนาบดีกรุงลอนดอนให้ได้พบเฉพาะหน้าได้หารือการที่ควรได้ถามต่างๆ มาด้วยจะชอบสมควรนัก” (เล่ม 2, หน้า 118) พระองค์จึงได้หารือกับเสนาบดีพนักงานการต่างประเทศในกรุงลอนดอนว่าจะให้เรืออังกฤษเข้ามารับทูตไทย ซึ่งทางอังกฤษก็ยินดียอมรับทูตไทย เรือรบกลไฟ “อเนกอนเคอ” มารับคณะทูตไทยเมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม พ.ศ.2400 คณะทูตในครั้งนี้ได้แก่ พระยามนตรีสุริยวงศ์เป็นราชทูต เจ้าหมื่นสรรเพชภักดีเป็นอุปทูต จมื่นมณเฑียรพิทักษ์เป็นตรีทูต จมื่นราชามาตย์และนายพิงการณัฏฐพรหกิจเป็นผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ หม่อมราโชทัยเจ้าราชนิภูตเป็นล่ามสำหรับการเจรจา และคณะรวม ๒๘ คน เดินทางไปกับเรือกลไฟของอังกฤษ

หม่อมราโชทัย (2517:164-165) ซึ่งเป็นล่ามในคณะทูตครั้งนี้ได้บันทึกเอาไว้ว่า ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๕ ปีมะเส็งนพศก (10 กรกฎาคม พ.ศ.2400-ผู้วิจัย) เวลาบ่ายห้าโมงคณะทูตได้เชิญพระราชสาส์นขึ้นใส่พระยานุมาศแห่ไปท่าพระแล้วเชิญลงเรือพระที่นั่งชลพินาณไชยต้องลงไปเมืองสมุทรปราการ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ ย่างรุ่งแล้วเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการลงเรือพระที่นั่งกลไฟสยามอรสมุทผล แล้วออกไปถึงเรืออังกฤษ เป็นเรือกลไฟชื่อ เอนกวนเคอ จักรท้ายยาวสองร้อยสิบสี่ฟิต กว้างสามสิบสามฟิต กินน้ำลึกสิบแปดฟิต ก่าดังสามร้อยหกสิบแรงม้า คนในเรือ กับตัน ๑ ออฟฟิเชอ ๒๐ ถูกเรือทหารคนใช้รวม ๑๘๖ คน เป็นเรือควีนโปรดให้มารับพวกราชทูต

การเดินทางครั้งนี้เป็นการเดินทางไปอังกฤษเป็นครั้งแรกของคณะทูตไทย นับเป็นการสร้างความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกโดยไทยเป็นฝ่ายออกไป เจริญสัมพันธ์เองนับตั้งแต่สมัยพระนารายณ์มหาราชเป็นต้นมา นอกนั้นเป็นการเจริญสัมพันธ์และการค้ากับประเทศใกล้เคียง เช่น จีน อินเดีย ฯลฯ ถือเป็นการเปิดประเทศไทยให้เป็นที่รู้จัก อีกทั้งยังเป็นการไปเรียนรู้ธรรมเนียมต่าง ๆ ของอังกฤษ ซึ่งเป็นมหาอำนาจที่ยิ่งใหญ่ และได้เรียนรู้เทคโนโลยีต่าง ๆ ที่ทันสมัยมีประโยชน์ต่อประเทศชาติในเวลาต่อมา ซึ่งจะปรากฏพระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตในเรื่องเหล่านี้อยู่มาก ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงเนื้อหาในส่วนนี้อย่างละเอียดต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความสัมพันธ์กับประเทศอังกฤษเรื่อยมา ทรงมีพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียในวาระต่าง ๆ ได้แก่ ในปี พ.ศ.2404 ทรงมีพระราชสาส์นแสดงความเสียพระทัยที่พระราชชนนีของสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียสิ้นพระชนม์ ดังในพระราชสาส์นว่า

เซอร์รอเบิร์ต จอมเบ็คผู้เป็นกงสุลของกรุงบริตตานีซึ่งตั้งไว้สำหรับอยู่กับผู้ครองฝ่ายสยาม มีถ้อยคำควรจะฟังเชื่อและหมั่นในราชการสมควรแก่ตำแหน่งทำแทนผู้ครองแผ่นดินกรุงบริตตานีอยู่ในพระนครนี้ ได้แจ้งความแก่กรุงสยามเป็นข่าวความเศร้าโศกของกรุงบริตตานี ด้วยความวิโยคเพราะความสิ้นพระชนมชีพของพระราชชนนี ซึ่งมีพระคุณและเป็นที่ยกใคร่มากที่สุด ซึ่งทรงนามว่าดุ๊กเซคอฟเฟนดท์ ซึ่งสิ้นพระชนม์ในวันที่ ๑๖ ของเดือนมกราคมที่ล่วงไปแล้วในปีนี้ คือเป็นกำหนดฝ่ายสยามวันเสาร์ขึ้น ๕ ค่ำของจันทรมาศชื่อจิตร เป็นเดือนที่ ๕ นับตั้งแต่คืนฤดูหนาวมาในปีกว่ายังเป็นโทษก สักกราช ๑๒๒๒ คือเป็นปีที่ ๑๖ ของพระชนมชีพแห่งผู้สิ้นพระชนม์นั้น กรุงสยามมีความโทมน์ตเพื่อที่จะได้ฟังความเรื่องนี้ เพราะกรุงสยามบัดนี้ได้เป็นผู้ร่วมสุขร่วมทุกข์กับกรุงบริตตานี เพราะทางพระราชไมตรีซึ่งมีมาแล้วตั้งแต่เสร็จการสัญญาใหม่...

กรุงสยามไม่อาจอดกลั้นความประสงค์เพื่อจะสำแดงความร้อใจอาลัยพร้อมด้วยกรุงบริตตานี ในอุบัติบังเกิดแห่งความวิโยคจากพระราชชนนีอันเป็นที่รักนั้น ถึงว่าพระราชชนนีนั้นจะพระชนม์ยืนมาถึง ๑๖ ปีแล้ว กรุงสยามยังคิดเห็นว่ากรุงบริตตานีจะทรงส่งเวทพระราชหฤทัยมากในความ

สิ้นพระชนม์ของพระราชชนนีนั้น ก็อุบัติเหตุใดๆ บังเกิดขึ้นแก่กรุงบริติชเนีย เหตุนี้ทั้งปวงกรุงสยามคิดว่าเหมือนกับด้วยสิ่งซึ่งบังเกิดขึ้นแก่กรุงสยาม เหมือนกัน ด้วยประการนี้กรุงสยามขอแสดงความพลอยสังเวชและโทมนัส ด้วย ในเหตุซึ่งบังเกิดนี้โดยชื่อสัตย์สุจริต (เล่ม 3, หน้า 112-114)

ถ้อยคำแสดงความเสียพระทัยแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ อันต่อเนื่องระหว่างพระองค์กับสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย และพระราชสาส์นฉบับนี้ทรงมิ ไปถึงพระนางเจ้าวิกตอเรียโดยตรง ไม่ได้มีทูตเชิญไปเหมือนอย่างพระราชสาส์นที่ไปในครั้ง แรกในการเจริญสัมพันธ์ไมตรี บ่อมบอกถึงความคุ้นเคยกันที่จะติดต่อกันโดยตรง

พระราชสาส์นเมื่อปี พ.ศ.2408 มีเนื้อความเรื่องกงสุลที่จะ มาแทนเซอร์รอบีตส จอมเบิก เนื่องจากว่าเซอร์รอบีตส จอมเบิก ซึ่งเป็นกงสุลประจำที่ กรุงเทพร ตั้งแต่พ.ศ.2400 มีอายุมากแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมี พระราชสาส์นขอให้พระนางเจ้าวิกตอเรียทรงตั้งกงสุลมาแทนเซอร์รอบีตสจอมเบิก ดังความ ว่า “กรุงสยามขออ้อนวอนกรุงบริติชเนียได้โปรดทรงพระคำริกับเสนาบดีในกรุงลอนดอน เลือหาผู้มียศบรรดาศักดิ์ซึ่งสมควรมีความดีเหมือนเซอร์รอบีตสจอมเบิกตั้งเป็นกงสุลมา แทนที่เซอร์รอบีตสจอมเบิกโดยเร็ว” (เล่ม 3, หน้า 120) นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังแจ้งให้พระนางเจ้าวิกตอเรียทราบว่ายไทยได้ตั้งกงสุลของไทยประจำ ลอนดอนคือ “ได้ตั้งให้มีสเตอร์ค.ก. มาตอนเป็นกงสุลฝ่ายสยามได้นามตามยศโดยธรรมเนียม สยามเคยให้ในภาษาสันสกฤตว่าพระสยามบูรพาหะ” (เล่ม 3, หน้า 122)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงความ สัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่างไทยกับอังกฤษในพระราชสาส์นที่ทรงมีถึงสมเด็จพระนางเจ้า วิกตอเรียว่า

กรุงสยามคิดว่าตัวกรุงสยามอยู่ใกล้กรุงบริติชเนีย ด้วยเหตุตามสถาน
 (๑) บ้านเมืองได้ติดต่อกันมานานดังว่ามาแล้ว (๒) สัญญาได้ทำมานานครั้ง หนึ่งแล้วเมื่อแก้ไขรับทำใหม่ก่อนกว่าสัญญาเมืองอื่นทั้งปวง
 (๓) หนังสือสัญญาก็มีพระราชสาส์นไปมาถึงกันก็ดี หนังสือเสนาบดีก็ดี ฝ่ายอังกฤษกับฝ่ายสยามแต่งให้อ่านแก่กันได้ ไม่ต้องหาถ่านแปล ไม่ต้องขึ้น

แก้ปากถ้ามใจถ้ามด้วยเหตุว่าดังนี้แล้ว ของกรุงบริตานีองได้โปรดทรง
เมตตากรุณาแก่กรุงสยามจงมากเทอญ (เล่ม 3, หน้า 121-122)

นอกจากนี้ในพระราชหัตถเลขาฉบับอื่น ๆ ยังมีที่กล่าวถึง
การทำการค้ากับอังกฤษในหมู่ประชาชนและกล่าวถึงเรือสินค้าอังกฤษที่เข้ามาค้าขายอยู่
มากมาย ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่าชาติอื่น ๆ
เนื่องด้วยอังกฤษเป็นชาติมหาอำนาจที่มีความสำคัญมากทั้งในยุโรปและในภูมิภาคเอเชีย

1.7.2 ความสัมพันธ์กับประเทศฝรั่งเศส

ในปี พ.ศ.2399 ฝรั่งเศสได้เข้ามาเจริญสัมพันธ์ไมตรีและ
การค้ากับไทยโดยส่งมองซิเออร์ ซาเลสเคมองตังจี เป็นราชทูต นำพระราชสาส์นจากพระเจ้า
นโปเลียนที่ 3 ถวายแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา
ว่า

ด้วยเมื่อ ๗ เดือน ๘ ปีมะโรง นักษัตริย์ตกเป็นปีที่ ๖ ในรัชกาลปัจจุบันใน
สยามราชอาณาจักรนี้มีเรือรบของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ๓ ลำ เป็นเรือใบดำ ๑
เรือกลไฟสองลำมาถึงสยามประเทศนี้ มองซิเออร์ ซาเลสเคมองตังจี เป็น
ราชทูต ถูกรับสั่งของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ได้สำแดงหนังสือสำคัญองครา
ราชสัญญากรสำหรับกรุงฝรั่งเศสแสดงความบังคับสั่งของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส
ตั้งตัวมองตังจีให้เป็นผู้เข้ามาเจรจากความเมือง ขอทำสัญญาทางพระราชไมตรี
และไมตรีของชนชาวสองพระราชอาณาจักรให้ถึงกัน สืบไปด้วยการค้าขาย
ด้วยกรุงสยาม (เล่ม 3, หน้า 131-130)

มองตังจีเข้ามาเจรจากความราชการแล้วเมื่อจะกลับออกไป
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชสาส์นตอบพระเจ้านโปเลียนที่ 3 ถึงการ
ต้อนรับมองตังจี ราชทูต และทรงได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในสมัย
สมเด็จพระนารายณ์มหาราชกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 จึงทรงมีพระราชดำริที่จะ
เจริญสัมพันธ์ไมตรีกับฝรั่งเศสอย่างที่เคยเป็นมาแต่โบราณ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

กรุงสยามกับเสนาบดีที่ปรึกษาราชการพร้อมกันมีความปรารถนาอย่างยิ่งที่จะ
แต่งราชทูตสยามที่มีบรรดาศักดิ์ให้จำทูลพระราชสาส์นและคุมเครื่องมงคล
ราชบรรณาการ ออกมาค่านับเจริญทางพระราชไมตรีแก่สมเด็จพระเจ้า
กรุงฝรั่งเศสให้ถึงกรุงปารีสและได้เฝ้าพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสโดยความเคารพ
ยิ่งนัก ให้สมควรสักครั้งหนึ่งให้เหมือนกับการพระราชไมตรีกรุงฝรั่งเศสกับ
กรุงสยามที่ได้เป็นแล้วในครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
พระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเสด็จอภัยราชครองกรุงธนบุรีถ่วงแล้วเกือบ ๒๐๐ ปี
มาแล้วนั้น (เล่ม 3, หน้า 132-133)

หลังจากพระราชสาส์นเมื่อพ.ศ.2399 แล้ว ทางฝรั่งเศสก็ไม่
ติดต่อกลับมาอีกเนื่องด้วยฝรั่งเศสขณะนั้นมีศึกสงครามจึงไม่สามารถติดต่อกันได้ อย่างไรก็
ตาม พ.ศ.2404 มงซิเออร์ดีเอ ผู้ว่าการแทนกงสุลฝรั่งเศสขณะนั้นแจ้งแก่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าพระเจ้าแผ่นดินไปเลี่ยนที่ 3 จะได้ส่งเรือมารับคณะทูตไทยตามพระราช
ประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ความว่า

เรือรบกลไฟของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสชื่ออีโรนเด กับตันชื่อ
ออโดยอนเป็นไปสศกัปตันกองทัพเรือฝรั่งเศส ได้เข้ามาถึงปากน้ำเจ้าพระยา
มงซิเออร์ ไวตเกานต์ถือโควิกแกศเตลนอฮิสเกอวร์ ได้พาคำกับตันมาหา
กรุงสยามแจ้งความว่าเรือรบกลไฟนี้ได้มาโดยรับสั่งบังคับของพระเจ้า
กรุงฝรั่งเศส ให้มารับทูตานุทูตสยามไปโดยตามความประสงค์ ซึ่งหาเรือ
ออกไปแล้วแต่ครั้งก่อน (เล่ม 3, หน้า 143)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงแต่งตั้ง
คณะทูตเพื่อเดินทางไปฝรั่งเศส ได้แก่ พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาธิบดี เป็นราชทูต เจ้าหมื่น
ไวยวรรณาดเป็นอุปทูต พระณรงค์วิจิตรเป็นตรีทูต นายสรรทวิไชยหนึ่ง หลวงอินทรมนตรี
หนึ่ง ขุนมหาสิทธิโวหารหนึ่ง หมื่นจักรวิจิตรหนึ่ง สีนายเป็นกำกับเครื่องมงคลราช
บรรณาการและคณะอีก 20 คนทั้งหมด 27 คน ให้คุมเครื่องราชบรรณาการและพระราชสาส์น
ไปฝรั่งเศส

ระหว่างทางที่คณะทูตเดินทางไปยังฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชสาส์นฝากคณะทูตไปถวายพระสันตปาปาที่ 9 ในพระราชสาส์นกล่าวว่า “ขอเจริญทางพระราชไมตรีค่านับมาถึงความบริสุทธิ์ของท่านนั้นปรากฏนามว่าชาวตุศปาปาติเยชคที่ ๘ ผู้บิดาศักดิ์บริสุทธิ์ของโลกที่ถือศาสนาโรมันการอดลิกคริสตต่างทั้งปวง ซึ่งได้ดำรงอยู่เย็นเป็นสุขในนครโรมแผ่นดินอิตาลี” (เล่ม 3, หน้า 187) ทรงดำให้พระสันตปาปาทราบที่ทรงคุ้นเคยกับบาทหลวงขวงบาทติศ บิจฉบเมืองแมลอคที่ตอนศาสนาอยู่ในกรุงเทพฯ อีกทั้งเมืองไทยก็ได้กีดกันการเผยแพร่คริสตศาสนา “พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทุก ๆ พระองค์สืบมาหาได้เป็นศัตรูแก่ศาสนาต่าง ๆ ของชนที่อยู่ในพระราชอาณาจักมีไม่เลย ถึงศาสนาชนต่าง ๆ จะถือไม่ถูกต้องกันกับพระพุทธรศาสนาซึ่งเป็นของดำรงสำหรับพระนครเป็นที่เชื่อของพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์นั้นก็ดี ก็ยอมทำนุบำรุงคนทั้งปวงที่เชื่ออยู่ในศาสนานั้น ๆ ได้ทำตามความเชื่อและสั่งสอนผู้อื่นไปตามความรู้” (เล่ม 3, หน้า 188) และกล่าวตอบพระสมณสาส์นที่พระสันตปาปามีมาถึงพระองค์เมื่อ พ.ศ. 2405 ทรงฉบับ ทรงขอบพระทัยพระสันตปาปาที่ได้ประทานฉลากกรอบไม้ปิดทองมีลายประดับด้วยแก้วสีต่าง ๆ มาให้พระองค์ พร้อมพระราชสาส์นฉบับนี้ทรงพระราชทานกรรไกรคร่ำทองชันด่างหน้าทานรองและดาครองน้ำด่างหน้า 1 สำรับ ทำด้วยเงินกะไหล่ทองถมด้วยน้ำยาสา และพระบรมสาทิสลักษณ์แก่พระสันตปาปาด้วย

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลังจากที่คณะทูตได้เดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีที่ประเทศฝรั่งเศสแล้ว ก็ทรงมีพระราชสาส์นติดต่อกับสมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ 3 โดยไม่มีคณะทูตอัญเชิญพระราชสาส์นไป คือพระราชสาส์นเมื่อปี พ.ศ. 2506 และพระราชสาส์นเมื่อพ.ศ. 2508

พระราชสาส์น เมื่อ พ.ศ. 2406 ทรงขอบพระทัยพระเจ้า นโปเลียนที่ 3 ที่ได้มารับและมาส่งทูตด้วยความปลอดภัย และให้การอนุเคราะห์รับรองคณะทูตด้วยดี และได้ทรงจัดพิธีรับพระราชสาส์นพร้อมเครื่องบรรณาการของสมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ 3 อีกทั้งทรงรับมองซิเออร์ซาโนน เป็นกงสุลฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ ซึ่งพระองค์ทรงพอพระทัยในกริยาและการทำงานของมองซิเออร์ซาโนน นอกจากนี้ทรงแสดงความขอบพระทัยต่อพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสที่ได้ให้กอลอเนลเรบูน เป็นทูตเชิญเครื่องประดับราชอิสริยยศเครื่องประดับกายอย่างฝรั่งเศสมาถวาย ซึ่งทรงได้จัดกระบวนรับเครื่องอิสริยยศนั้นด้วยความยินดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้พระราชทานดอกไม้ทองสำประดับเพชรใจ

กลางเป็นพลอยสีดวงดาวทองคำดงยาราชาวคิมิห้วงห้อยเป็นรูปสำคัญพระนาม และพระบรม
 สาทิสถกษณ์ถ่ายเมื่อทรงเครื่องราชอิสริยยศของฝรั่งเศส และเรื่องที่ทรงตั้งมองซิเออร์
 ดิเครแทนเป็นกงสุตสยาม มีบรรดาศักดิ์เป็นพระสยามรุกรักษ์

พระราชสาส์นเมื่อพ.ศ.2408 กล่าวถึง ทรงรับกอมแมนตัน
 ออบาเรคเป็นกงสุตฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ และพิธีแห่รับพระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้าันโปเลียน
 ที่ 3 และยืนยันความสัมพันธ์อันดีระหว่างสองประเทศ

อังกฤษและฝรั่งเศสเป็นประเทศมหาอำนาจในยุโรป
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องส่งทูตออกไป
 เจริญสัมพันธไมตรีถึงอังกฤษและฝรั่งเศส เพื่อให้ประเทศไทยเป็นที่รู้จักและยอมรับ
 ของตะวันตก

1.7.3 ความสัมพันธ์กับประเทศอเมริกา

ประเทศสหรัฐอเมริกาได้เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีและทำ
 สัญญาทางการค้ากับไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่
 หัว “ประธานาธิบดีของประเทศสหปาลีรัฐอเมริกา แต่งให้นายเอคมอนด์ รอเบิต เป็นทูตเชิญ
 อักษรสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย ขอให้หนังสือสัญญาทางราชไมตรี เมื่อปี
 มะโรง พ.ศ.๒๓๗๕” (สมเด็จพระยาศำรจราชานุภาพ, 2517:151)

จนกระทั่ง พ.ศ.2399 ประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกาในขณะนั้น คือ
 ประธานาธิบดีแฟรงกลิน ได้ให้มิสเตอร์เซนฮาริค เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีและเจรจาขอทำ
 สัญญาใหม่แก้ไขจากครั้งเมื่อทำในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีแฟรงกลินตอบรับอักษรสาส์นที่
 นำเข้ามาและการทำสัญญาของมิสเตอร์เซนฮาริคกับไทยเรียบร้อยดี ดังความในพระราชสาส์น
 ว่า

บัดนี้กรุงสยามขอปฏิญาณทำให้แน่ใจมาแก่ท่านและผู้อื่นที่จะได้อ่านพระ
 ราชสาส์นนี้ว่าทางไมตรีอันตรงและสัญญาการค้าที่แก้ไขให้ดีขึ้นในครั้งนี้

ที่จะให้เป็นไปด้วยดีในระหว่างยูไนติเตคอเมริกาและแผ่นดินสยามนั้น แต่นี้จะคิดกันสงบระงับเรียบร้อยตลอดเวลาสืบพระบรมวงศานุวงศ์และท่านผู้ที่จะมาสืบพระราชอิสริยยศในแผ่นดินสยามแต่ขอให้ผู้ครองยูไนติเตคอเมริกาซึ่งเป็นบ้านเมืองใหญ่มีอำนาจมาก และเป็นเมืองคั้งในยุติธรรมยิ่งขึ้นมั่นคง จงเป็นที่พึ่งอันดีแก่แผ่นดินสยามซึ่งมีอำนาจเล็กน้อยพอประมาณนี้ ด้วยความที่ไม่ครีปรามิเอาใจใส่ได้ถามหาความที่จริงที่แท้ (เล่ม 3, หน้า 226)

และกล่าวถึงการที่อเมริกาได้ทรงตั้งให้ครูมณฑลซึ่งเป็นครูสอนศาสนาที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ฯ กว่าสิบปีแล้ว ให้เป็นกงสุลอเมริกาประจำกรุงเทพฯ ฯ

ความสัมพันธ์กับอเมริกายังคงดำเนินต่อมา จากพระราชสาส์นที่ปรากฏอีก 2 ฉบับที่ทรงมีไปถึงประธานาธิบดีอเมริกาในพ.ศ.2402 และพ.ศ.2403 ซึ่งมีเนื้อหาที่กล่าวถึงการที่ทรงตอบรับอักษรสาส์นของประธานาธิบดีอเมริกา และทรงเล่าถึงผลของการทำสัญญากับอเมริกาว่า “พวกถูกค้าบ้าง ครูสอนศาสนาบ้าง ชาวประเทศอเมริกาบ้าง ดูกรियाเห็นเป็นสบายใจมากกว่าแต่ก่อน” (เล่ม 3, หน้า 232) และปี พ.ศ.2403 มิสเตอร์บุชแนมนำอักษรสาส์นของประธานาธิบดีอเมริกามาถวาย พระองค์ทรงมีพระราชสาส์นตอบรับพระราชสาส์นนั้นว่ามีการแห่งพระราชสาส์นอย่างธรรมเนียมไทยและตอบรับทราบการที่ทูตอเมริกาได้นำสัญญาที่ทำระหว่างไทยกับอเมริกาไปถึงนครวอชิงตันแล้ว และการส่งเครื่องราชบรรณาการตอบแก่กันระหว่างประเทศทั้งสอง

1.7.4 ความสัมพันธ์กับประเทศเคนมาร์ค

จากพระราชสาส์นถึงพระราชาธิบดีเคนมาร์คคือ สมเด็จพระเจ้าเฟลเคอริกที่ 7 เมื่อพ.ศ.2402 ทำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเคนมาร์ค กล่าวคือ จอห์นฮาเวอิกเกอร์ ซึ่งเป็นกงสุลเคนมาร์คอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ กงสุลคนนี้มีความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องจากเคยเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ฯ สามครั้ง ได้ขอเข้ามาทำสัญญาราชการกับไทย ต่อมา ค.ก.แมตตอนฮิสเกอร์ ผู้ว่าการแทนกงสุลเคนมาร์คที่กรุงเทพฯ ฯ ได้แจ้งแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า พระราชาธิบดีเฟลเคอริกที่ 7 ได้ส่งพระราชสาส์นเจริญทางราชไมตรีมาถึงพระองค์ และพระองค์ได้ทรงรับพระราชสาส์นตามอย่างธรรมเนียมไทย นอกจากนี้ในพระราชสาส์นพระองค์ยังกล่าวไว้ว่า

พระองค์มีความยินดีที่ได้รับพระราชสาส์นมาแต่กรุงเคนมาร์คเฉพาะตรง
มาและได้ชงคราวอันดีที่ได้ตอบพระราชสาส์นเฉพาะตรงไปยังกรุง
เคนมาร์คแต่กรุงสยามด้วย และมีความแน่ใจว่าทางพระราชไมตรีจะถาวร
วัฒนาสืบต่อกันยาวไปภายหน้า.....ครั้งนี่กรุงสยามก็ได้ทำหน้าที่อันหนึ่ง
เป็นคำรับทำให้หมั่นแก่อัตถุญาและกฎหมายก่อนปรนให้เสมอแก่ลูกค้า
พิทักษ์กอบภามี (เล่ม 3, หน้า 245)

1.7.5 ความสัมพันธ์กับประเทศเยอรมัน

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและเยอรมันในสมัยพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มต้นเมื่อพ.ศ.2404 เมื่อพระราชาริบัติสมเด็จพระเจ้าปรัสเซีย
ได้ให้กอนเอวเลนเบ็ค ราชทูต เป็นผู้ถือรับสั่งให้เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีและการค้ากับไทย
และได้เชิญพระราชสาส์นของพระราชาริบัติเข้ามาถวายแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัว พระองค์จึงมีพระราชสาส์นตอบกรุงปรัสเซีย ว่า “จึงขอแสดงยืนยันให้กรุงปรัสเซีย
ทราบว่ากรุงสยามมีความยินดีดังนี้ จะขอรักษาทางพระราชไมตรีอันสนิทกับกรุงปรัสเซีย
สืบ ๆ ไปในภายหน้าตลอดวันคืนเดือนปีซึ่งจะเป็นเวลาชนมาของกรุงสยามและลำดับ
พระราชวงศานุวงศ์ซึ่งจะสืบไปภายหน้า” (เล่ม 3, หน้า 250)

1.7.6 ความสัมพันธ์กับประเทศฮอลันดา

พระเจ้าวิลเลียมที่ 3 พระราชาริบัติแห่งเนเธอร์แลนด์ ได้ให้
คอเวเนอเนอเนราร์ดีนเทอแน็คในอินเดีย ผู้รับสั่งของพระราชาริบัติ จัดให้กับคันฮิปิเชมอกเสต์
เป็นราชทูต เชิญพระราชสาส์นจากเมืองเฮก และคุมเครื่องราชบรรณาการของเนเธอร์แลนด์มา
กับเรือซิดาเคลแวนอันคะเวอนเปด เข้ามาประเทศไทยในพ.ศ.2406 ทรงมีพระราชสาส์น
ตอบรับไมตรีด้วยความยินดี ความว่า

“ในพระราชหัตถเลขาทรงเรียกประเทศเยอรมันว่า “ปรัสเซีย”

กรุงสยามมีความไว้วางใจเป็นแน่ว่าทางพระราชไมตรีสองพระนครยังยืน
สืบไปนาน คนซึ่งขึ้นทั้งสองฝ่ายจะค้าขายต่อกัน โดยสุจริต เรือลูกค้าเด็ก
น้อยฝ่ายสยามก็ยอมแต่บรรทุกสินค้าไปค้าขายอยู่ที่เมืองบตาเวียทุกปีมิได้
ขาดตั้งแต่ก่อนทำหนังสือสัญญา มาครั้งนี้ถูกค้ำวานิชทั้งปวงเมื่อได้ทราบว่
กรุงสยามกับกรุงนิเทศแลนด์รู้จักคุ้นเคยสนิทกัน ราชสาส์นไปมาว่ากล่าวกัน
โดยสะดวก ก็เห็นจะมีความยินดีมาก (เล่ม 3, หน้า 255)

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเนเธอร์แลนด์นั้น ปรากฏครั้ง
แรกในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถซึ่งโปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นของกรุงศรีอยุธยา
ออกไปยังเนเธอร์แลนด์เพื่อเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้ามอริสในราชวงศ์ออเรนจ์ เมื่อพ.ศ.
2125 (สมเด็จพระเจ้าคำรกราชานุภาพ, 2517:130)

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศตะวันตกในสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเนื้อหาสำคัญที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ซึ่ง
ยอมแสดงให้เห็นความเป็นไปของสังคมไทยที่มีการเปลี่ยนแปลงมีการติดต่อกับประเทศ
ตะวันตกมากขึ้น เป็นการเปิดประเทศเพื่อเจริญสัมพันธ์ไมตรี ทำการค้า และรับความรู้
เทคโนโลยีซึ่งมีความสำคัญต่อประเทศอย่างมาก จะเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเห็นความจำเป็นที่ควรติดต่อกับประเทศเหล่านี้จึงทรงให้ความเป็นมิตรและยินดี
ต้อนรับทุกชาติเป็นอย่างดี

1.8 การศาสนา ปรากฏในพระราชหัตถเลขา 14 ฉบับ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ที่ทรงเอาพระทัยใส่
เรื่องที่เกี่ยวข้องกับการศาสนามาก จากพระราชหัตถเลขาที่นำมาศึกษานั้นปรากฏว่ามีเนื้อหาที่
เกี่ยวข้องกับศาสนาอยู่มากพอสมควร ทั้งที่เป็นพระราชหัตถเลขาที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับศาสนา
โดยตรง และเนื้อหาเกี่ยวกับศาสนาที่แทรกอยู่กับเนื้อหาอื่น ๆ ในฉบับเดียวกัน เนื้อหาที่
เกี่ยวข้องกับการศาสนา เช่น

พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์คาถาเพื่อใช้ในพิธีเพื่อให้พระสงฆ์ได้
สวด “เมื่อเวลาสวดพระราชพิธีดุสิตสารทแลการโสกันต์ แลการมงคลพิเศษต่าง ๆ อย่างอื่น

ซึ่งสำคัญ ๆ มีชื่อทวคมนตรีวันพระตามธรรมเนียม...แต่การทวคมนตรีนั้นก็จะเป็นพระเกียรติยศแก่
พระเจ้าแผ่นดินคิดว่าที่วังเข้าบ้านขุนนางแลรามฎร แต่ควรวใช้ในการที่เรียกว่าพระราชพิธี”
บททวคพระราชพิธี คือ

นโม อรหโต สมมา	สมพุทธุตต มเหสีโน
นโม อุตตมธมุตต	ตวาทษตเสว เคนิธ
นโม มหาตษตสาปี	วิสุทษลิตทิดฐิโน
นโม โอมาคยารทษต	รัตนคตยตต สาทุภ
นโม โอมกาคิตต	ตตต วตตคตยตต ปี
นโมการปฎภาเวน	วิกจตมต อุปททวา
นโมการานฎภาเวน	สวตติ โหต สทททา
นโมการตต เตเชน	วิธิมหิ โหมิ เตชวา

(เล่ม 1, หน้า 90)

ในพระราชหัตถเลขาฉบับเดียวกันนี้พระองค์ยังได้พระราชพิธี
คาถาสำหรับอธิษฐานการพระราชพิธีสำหรับพระนครให้ขลังกล้า ดังนี้

อรหิ สมมาสมพุทธโต	อุตตม ธมมชยคา
มหาตษ ปโทเชติ	อิจเจต รตนคตย
พุทธโธ ธมโม สโม จาติ	นานาโหนตมปิ วตตโต
อญญมญญาวิโยคา ว	เอกีกตมปนคตโต
พุทธโธ ธมมุตต โทเชตา	ธมโม สเนน ชาริโต
สโม จ สวาโก พุทธุตต	อิจเจกาพุทธเมวิท
วิสุทษ อุตตม เตฐฐ	โลกตมิ รตนคตย
สวตตติ ปตมมาน	อตตโน สุตติคามิน
สมมาปฎิปชชาน	ปรมาธ วิสุทษิยา
วิสุทษิ สททเทตเสหิ	โหติ ทุกเขหิ นิตุทติ
นิตุทาน ปรม สุลล	นิตุทาน ปรม สุล
เอเตน สจจวชเชน	สวตติ โหต สทททา
รัตนคตยานฎภาเวน	รัตนคตยเตชตา

อุปทพทวนุตราชา จ	อุปตศุคา จ สทพโส
มา กทาจิ สมมุติสุ	รฎฐ์ สุยามานเมวิท
อาโรคิยสุขณเจว	คโค ทินายุตปิ จ
คทพตถุณณจ สมปโตย	สุข สทพตถ โสตุถิ จ
ภานตุ สมปวคตณตุ	สุยามาน รฎฐปาถิสี
เต จ รฎฐณจ รกขณตุ	สุยามรฎฐิกเทวตา
สุยามาน รฎฐปาถิสี	ชมามิสเทสี ปุชิตา
สิทรมตตุ สิทรมตตุ	สิทรมตตุ อิห พส
เอตตสุมี รตนตตยสุมี	สมปตาทนเจตโต ๗/

(เล่ม 1, หน้า 91)

นอกจากจะทรงพระราชนิพนธ์คาถาเพื่อให้พระสงฆ์ใช้สวดในพระราชพิธีต่าง ๆ เพื่อความเป็นมงคลซึ่งแสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถของพระองค์ในการพระราชนิพนธ์คาถาสวดสำคัญนี้ซึ่งเป็นภาษาบาลีแล้ว ยังทรงมีกระแสพระราชดำริตมนะมาสำหรับประชาชนที่ตามมากราบไปใช้ได้คือวิธีแม่เมตตา และลักษณะการเคารพพระรัตนไตรยเพื่อที่คนทั่วไปจะได้ปฏิบัติอย่างถูกต้องมีแบบแผนในทางเดียวกัน อีกทั้งรู้ความหมายของการปฏิบัตินั้นด้วย

วิธีแม่เมตตาสำหรับเทวดาอารักษ์ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือต้นไม้ใหญ่ เขาใหญ่ ให้หันหน้าเข้าไปหา ยกมือขวาเอางานแล้ว ให้ภาวนา ว่า “ภวต จิตฺตํ ปรมํ สุขํ”

กระแสพระราชดำริตเกี่ยวกับลักษณะการบูชาพระรัตนไตรย ซึ่งพระองค์ได้กล่าวถึงวิธีการกราบไหว้เพื่อบูชาพระรัตนไตรยเพื่อให้เป็นแบบแผน และรู้ความหมายของการปฏิบัติด้วยทรงกล่าวว่า “ข้าพระพุทธเจ้าคิดว่าถ้าท่านผู้จะบูชาวัดภูมิพระพุทธเจ้าเป็นต้นจะได้ตั้งอยู่ตามวิธีที่จะว่าไปนี้แล้ว พระราชกุศลแลตามัญญกุศลก็ดี ศรีสวัสดิศุภิพัฒมงคลแก่พระราชวังแลพระนคร แก่พระราชตระกูลแลอำมาตย์ตระกูลแลอาณาประชาราษฎร์ก็ดี จะเจริญสำเร็จมากกว่าทำโดยการมักง่ายไม่มีวิธีกำหนดไว้” (เล่ม 1, หน้า 128) โดยทรงอธิบายให้เห็นเกี่ยวกับลักษณะการหมอบกราบของชาติต่าง ๆ ก่อนที่จะกล่าวถึงการไหว้ในพุทธศาสนาว่า

ที่นี้จะว่าการตามที่ว่าไว้ในหนังสือที่มีในพระพุทธศาสนาในพระบาท
มีอยู่อย่างตามชื่อ คือ อภิวัต ๑ วันทนการ ๑ นิปัจจนการ ๑
อัญชติกรรม ๑ เป็นสำแดงกิริยาสำนับท่อน้ำผู้มีตัวประจักษ์เฉพาะ
ยังอีกสองอย่างคือ นมการ ๑ นมัสการ ๑ สองอย่างนี้ว่าด้วยการนับถือเป็น
พระที่ยิ่งแก่แสดงความน้อมไปแด่พระนั้นด้วยไตรทวาร คือกายวาจาจิต
จะหาที่ซึ่งอุทธารณ์เยี่ยงอย่างของคำที่สำแดงชื่อ ๖ อย่าง คือ อภิวัต
วันทนการ นิปัจจนการ อัญชติกรรม แตนมการ นมัสการ นั้นก็ได้
เห็นอยู่ชุกชม คือ “ภควนุศ อภิวัตเทควา” ในที่นั้น ๆ แล “อภิวัตนสถิตุต”
ที่เป็นคาถาแลอื่น ๆ เป็นอุทธารณ์ของอภิวัต “ภควโต ปาเท สิริตา วนุทาหิ”
ฉา “วนุทติ” ในพระวินัยเรียกชื่อ “อวุนุทโย ปุคฺคโต วนุทโย ปุคฺคโต”
และอื่น ๆ เป็นอุทธารณ์ของวันทนการ ในพระบาทว่า “ภควโต ปาเทสุ
สิริตา นิปติควา” และ “นิปัจการ กโรมิ” เป็นอุทธารณ์ของนิปัจจนการ
“เขน ภควา เตนอชฺชติมุปมาเมควา” ฉา “อชฺชติมุคฺขห” ฉา “อชฺชติโก
อชฺชชฺชาสิ” แลในบทสวดมนต์ว่า “อชฺชติ กรณฺโฆ” เหล่านี้เป็น
อุทธารณ์ของอัญชติกรรม “นโม ตสฺส ภควโต นมคฺคุณโม เค ปุริสาชฺชญ”
แลอื่น ๆ เป็นอุทธารณ์ของนมการ “นมสฺสนฺนํ โคตมํ นมสฺสมาโน สมฺพุทฺธ”
แลอื่น ๆ เป็นอุทธารณ์ของนมัสการฯ (เล่ม 1, หน้า 130-131)

เป็นที่ทราบกันดีว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้
ที่เลื่อมใสพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ก่อนที่พระองค์จะสวรรคตนั้นได้ทรงพระราชนิพนธ์คำขอ
ขมาต่อพระสงฆ์เป็นภาษาบาลี โดยให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (พิง) จดตามกระแสรับสั่ง
พระองค์ทรงพระราชดำริเห็นว่าคงจะเสด็จสวรรคตแน่แล้ว จึงทรงพระราชนิพนธ์คำขอขมา
พระสงฆ์โดยภาษาบาลี ให้พระยาศรีสุนทรโวหารเฝ้าที่ข้างที่พระบรรทมทรงท่องพระราช
นิพนธ์ให้พระยาศรีสุนทรโวหารฟัง และจดพระราชนิพนธ์ตั้งแต่ต้นจนจบ แล้วโปรดฯ ให้
จัดเครื่องสักการบูชาให้เชิญไปพร้อมกับหนังสือพระราชนิพนธ์ ส่งไปที่ประชุมคณะสงฆ์ มี
สมเด็จพระปวงเรศวรวิยาตงกรมเป็นประธาน ที่วัดราชประดิษฐ ให้พระศาสนโสภณเป็น
ผู้อ่านท่ามกลางคณะสงฆ์ ความว่า

ดิฉันทขอลาพระสงฆ์ อภิวัตพระผู้มีพระภาคย์เจ้าพระองค์นั้น ผู้อรหันต์
สัมมาสัมพุทธ แม้ปรินิพพานแล้วนาน นมัสการพระธรรม นอบน้อม

พระอริยสงฆ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น คิดจนได้ถึงพระ
รัตนไตรยเดี๋ยวนี้เป็นสรณที่พึ่ง โทษล่วงเกินได้เป็นไปต่าง คิดจนผู้ทหา
อย่างไร ผู้หลงอย่างไร ผู้ไม่ฉลาดอย่างไร คิดจนผู้ใดได้ประมาทไปแล้ว
ด้วยประการนั้น ๆ ทำอกุศลกรรมไว้แล้ว ณ อัครภาพนี้ สงฆ์จงรับโทษ
ที่เป็นไปต่างโดยความเป็นโทษเป็นไปต่างจริงของคิณผู้นั้นเพื่อสำรวจ
ระวังต่อไป...ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์
เพราะความตายนั้นเป็นธรรมดาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็น
ผู้ไม่ประมาทแล้วเถิด คิดนขอลา คิดนไหว้ สิ่งใดคิดนได้คิดพั่ง สงฆ์จง
อดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่คิดนเถิด (เล่ม 1, หน้า 124-125)

พระราชนิพนธ์ของหมาก่อนสวรรคตนี้เป็นที่ประทับใจของผู้ได้อ่าน
เป็นอย่างมาก เนื่องด้วยเป็นวาระสุดท้ายเมื่อทรงเห็นว่าคงจะเสด็จสวรรคตแล้ว ยังทรงมี
พระสติที่จะทำปวารณาอีกครั้ง เป็นกิจสุดท้ายที่พระองค์ปรารถนาจะทำ เป็นคำกล่าวที่
ไพเราะ ถักซึ่งแสดงถึงความเป็นผู้ที่บรรลุดังต้งธรรมของชีวิตแล้ว

นอกจากพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีที่เกี่ยวข้องกับศาสนาแล้วพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังพระราชทานข้อสังเกต ทรงแสดงความเห็นอันเป็นความรู้ที่
น่าสนใจเกี่ยวกับการศาสนา ได้แก่ พระราชปรารภเรื่องพักรองที่พระสงฆ์ใช้

เรื่องพักรองที่พระสงฆ์ใช้นั้นคือพัชนีซึ่งแต่เดิมเป็นของเจ้านายไม่
ใช่ของพระสงฆ์ แต่พระสงฆ์ก็ยังนิยมใช้แทนคานปิดอยู่ ซึ่งทรงเห็นว่าไม่เหมาะสม อีกทั้งก็มี
รูปร่างไม่งาม ทรงเล่าวว่า

เมื่อมีผู้ทักถามว่าทำไมเจ้าคุณจึงไม่ถือพัชนีอย่างท่านทั้งปวงที่มี
บรรดาศักดิ์ ท่านตอบว่าพัชนีนั้นท่านคิดไปดูรูปร่างเห็นเป็นหน้าบดสี
ใครคิดอ่านทำขึ้นเมื่อไรให้เป็นรูปอย่างนี้ ผู้นั้นจะไม่ได้พิจารณาให้
ละเอียดเลยทำขึ้นโดยใจมั่งง่าย ท่านทั้งหลายที่รับใช้ก็คิดใจ ไซ้ไปไม่มีสติ
นึกได้บ้างเลยว่ารูปร่างไม่ดี ไม่เป็นมงคลเลย เอมานถือบังหน้าบังตา
ครอบหัวครอบหูอย่างไรมีรูปร่างากาญใจ (เล่ม 1, หน้า 225)

และทักษิณี่ใช้กันอยู่ก็ทำไม่ถูกต้อง จึงแนะนำให้พระสงฆ์เลิกใช้
แล้วจะทรงทำให้ใหม่อย่างถูกต้อง

อีกทั้งพระองค์ยังทรงสนพระทัยเกี่ยวกับพระพุทธรูปและสิ่ง
ศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ เป็นต้นว่าพระทันตธาตุ ในคราวที่ทูตไทยไปอังกฤษเมื่อพ.ศ.2400 ทรงให้
คณะทูตไปนมัสการพระทันตธาตุที่เมืองแสลงตันนครประเทศลังกา ตามที่ได้เคยกระทำมาใน
รัชกาลที่ 2 และ 3 ทรงปรารถนาให้คณะทูตติดต่อซื้อพระเขี้ยวแก้วจากอังกฤษ “ครั้งนี้จึงคิด
กันว่าจะจัดแจงให้พระสงฆ์บางรูปและข้าราชการบางนายคุมสิ่งของเครื่องบูชา เป็นพุทธ
บรรณาการอุทิศ ออกไปบูชาที่พระทันตธาตุอีกสักครั้งหนึ่งตามอย่างครั้งแผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” (เล่ม 3, หน้า 39)

นอกจากนี้ยังมีพระราชภารกิจที่เกี่ยวข้องกับศาสนาปรากฏแทรกใน
พระราชหัตถเลขา เช่น ทรงจัดกระบวนแห่หลวงร่วมกับพระสงฆ์และราษฎร แห่พระโตย
พระแสน จากวัดเขมาภิรตารามไปวัดปฐมวณารามแล้วจัดให้มีงานฉลองสามวัน พระแสน
เมืองเชียงแตงนั้นพระองค์ได้เชิญมาจากพระนครหรืออยุธยา มีลักษณะ “สีทองแดงชั้นถึนถึน
ไป ดูที่เห็นว่าพระแสนเมืองเชียงแตงจะเป็นของเก่ากว่า สีทองที่พระเศียรและพระภักตร์ เป็น
สีนากเนาโลหะ ... ตมุกดาพระนาสิกก็ดูววมมาก...ที่พระองค์ พระหัตถ์ พระบาทนั้น สีทอง
เป็นอย่างหนึ่งดูจะเจือทองเหลืองมากไปที่ฝ่าพาดนั้นเป็นแผ่นเงินฝึงทาบทับตงแต่ดูหนาแน่น
อยู่” (เล่ม 1, หน้า 140-141)

พระราชภารกิจที่เกี่ยวข้องกับศาสนานั้นปรากฏในพระราชหัตถเลขา
มากมาย แสดงให้เห็นความใส่ใจพระทัย และสนพระทัยในทางศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

1.9 ประเพณี ตั้งคม วัฒนธรรม ปรากฏในพระราชหัตถเลขา 26 ฉบับ

พระราชภารกิจในการโคนจกเป็นพระราชภารกิจที่ทรงต้องปฏิบัติ
อยู่บ่อยครั้ง เนื่องจากทรงมีพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกยาเธอหลายพระองค์ จึงปรากฏใน
พระราชหัตถเลขาที่ทรงเล่าเกี่ยวกับการโคนจกอยู่มาก เช่น การกำหนดฤกษ์ในการโคนจก
ซึ่งพระองค์ทรงเป็นผู้กำหนดด้วยพระองค์เอง ทรงทำหน้าที่โหร (Astrologer) อีกทั้งทรง

เตรียมการพิธีพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกเธอและเจ้านายหลายพระองค์ รวมถึงบุตรของข้าราชการก็ทรงเป็นธุระจัดการด้วย เช่น งานโสกันต์เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระองค์เจ้า ยิ่งเยาวลักษณ์ การพระศพของเจ้านายต่าง ๆ พระองค์ก็ทรงจัดการให้เรียบร้อย เช่น

แถมการพระเมรุพระศพกรมสมเด็จพระเชลยราช นั้น กระทบมัจฉาก็ได้ ให้ทำมาแต่เดือนยี่เดือนสามเดือนสี่รีบเร่งทำให้ทันแต่ง กัณฑ์จะจวนฤดูฝน ครั้น ๗ วันศุกร์แรมค่ำหนึ่งเดือนห้าปีออกยังเป็นเอกศก จึงได้ให้เชิญ พระโกษฐพระศพกรมสมเด็จพระเชลยราชมาขึ้นมหาพิชัยราชรถ ตั้งกระบวนแห่เข้าพระเมรุห้องสนามหลวง มีการมหรสพต่าง ๆ สิ้นวันตีดิน ตามอย่างการพระศพกรมสมเด็จพระปฐมยุติกครั้งก่อน (เล่ม 1, หน้า 234)

นอกจากนี้ยังมีการศพเจ้าพระยามหาศิริธรรม การศพหม่อมเจ้าพุ่ม การศพพระยาบริรักษ์ภูธร เป็นต้น

ในพระราชหัตถเลขาที่เป็นกระแสรับสั่งในงานพระศพ กรมหมื่น วิชยุมาภินิหาร เมื่อพ.ศ.2406 ทรงมีพระบรมราชธิบายเรื่องการทรงขาวของเจ้านาย เพื่อให้เกิดความถูกต้องเหมาะสมตามชั้นพระราชวงศ์ซึ่งสมควรทรงขาว ทรงกล่าวว่

เจ้านายฝ่ายหน้าฝ่ายในทั้งปวงนั้น ตามประสงค์ของ ข้าฯ เห็นว่าควรจะนุ่ง ขาวห่มขาวเปล่าจนแล้วงาน แต่บุตร ข้าฯ ที่เป็นน้องผู้ตาย แดบุตรหลาน กรมมเหศวร กับบุตรผู้ตายเท่านั้น แดเจ้าชายเจ้าหญิงในพระบวรราชวังบังคับี้ ควรจะนุ่งแต่ขาวถาย ฤาเห็นว่าจะให้ดีกว่านั้นไป ควรจะนุ่งขาวเปล่าแต่ในวัน จุดเพลิงฯ แต่พระองค์เจ้าราชวรวงศ์นั้น ถึงอ่อนกว่าผู้ตายจะใช้แบบแก่กว่าก็ได้ ด้วยเป็นชั้นใหญ่ไม่ว่าไรคอกฯ หม่อมเจ้าชายหญิงอื่น ๆ ที่เป็นหลานเธอ ในแผ่นดินทั้งสามที่ล่วงมาแล้ว จะไม่นุ่งขาวถายฤาเปล่าห่มขาวเลยก็ควร (เล่ม 1, หน้า 168-169)

การฉลองพระที่นั่งอภิเนาวนิเวศน์ เมื่อพ.ศ.2402 ทรงมีพระราช หัตถเลขาทำให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทราบว่

การทำบุญเรือนใหม่นั้น เป็นเสร็จลงในวันอาทิตย์เดือน ๖ ขึ้น ๑ ค่ำ
 ดั้นได้มาอยู่ในที่ใหม่ในวันพฤหัสบดีเดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำเวลาถากถางคืน ๒ ยาม
 เศษแล้วได้ทำบุญถวายไทยธรรมต่าง ๆ แก่พระสงฆ์ ๔๐ รูปและถวายเงิน
 รูปละ ๕ ตำลึงบ้าง ๔ ตำลึงบ้าง ๓ ตำลึงบ้าง ตามที่ได้ประกาศเทศา และ
 จัดแจงการวิธี และสวดห้องภามและไม่ได้สวดตามเหนือขมมากและน้อย
 แล้วยกที่งานแก่ราษฎร ตั้งแต่วันนั้นไป ๓ วัน ผลกัลปพุดมใส่ทองใส่เงิน
 บ้างทุกวันและได้แจกเงินเถาทองเฟื่องเป็นอันมากแก่เจ้านายและข้าราชการ
 ฝ่ายหน้าฝ่ายในที่มาในงานนี้ทุกคน และได้มีพระธรรมเทศนาตั้งแต่วันศุกร์
 เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ ไปกินละกัณฑ์ ถวายไตรจีวรบริวาร และเงินกัณฑ์ละ
 ๑๐ ตำลึง ขอดถวายพระราชกุศลมา (เล่ม 2, หน้า 28)

พระราชภารกิจในพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ทรงมีพระราช
 หัตถเลขาถึงเจ้าพระยาภูธราภัย สมุหนายกว่า

ด้วยพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญจะถึงแล้ว ข้าฯ ขออวยชัย
 ให้พรขอมอนุญาตมา ให้ท่านมีโชคชัย จักขบวนแห่ออกไปแรกนาขวัญ
 ณ วัน ๒^๓ ๖ ค่ำ ขอให้ฤดูคินฟ้าเป็นไปด้วยดี สมควรเป็นคุณแก่คั้นข้าว
 ในนาตลอดชั่วพระราชอาณาเขตนี้เถิด ขอให้บังเกิดผลเป็นมงคลคุณอุดม
 ความสุขสวัสดิแก่อาณาประชาราษฎรทั้งปวงเถิด จงสั่งการแก่พระยา
 ปาเรอภักดีและเจ้าพนักงานทั้งปวงให้จัดการตามเคย ให้พร้อมอย่าให้ขาดได้
 แต่ที่ห้องสนามนั้นกรมวังมักหลงสั่งให้มีหนังสือดอกไม้เพลิง ที่ถูกแห่นั้น
 ในการพิธีไม่มี มีแต่การฉลองพระหน้าฤดูแล้งดอก ในการพิธีมีแต่ตั้งเตียง
 พระมณฑลสวคมนตรีเลี้ยงพระ (เล่ม 2, หน้า 141)

1.10 การรับเทคโนโลยีตะวันตก ปรากฏในพระราชหัตถเลขา 11 ฉบับ

พระราชหัตถเลขาจำนวนมากที่ทรงสั่งให้บุคคลต่าง ๆ นำเครื่องมือ
 ของต่างประเทศที่ทันสมัยมาใช้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตที่เดินทางไป
 อังกฤษให้จัดหาสิ่งต่าง ๆ เข้ามาใช้ในประเทศ และให้เรียนวิชาการแก้ไขซ่อมแซม
 เครื่องมือเหล่านั้นด้วย เช่น ให้จัดซื้อเครื่องจักรทำเงินเหรียญ เนื่องจากว่าราษฎรไม่รับเงิน

เหรียญของอังกฤษและอเมริกาจะเอาเฉพาะเงินบาท อีกทั้งช่างทำเงินทองคำก็ทำไม่ทัน ไม่เพียงพอกับความต้องการของตลาด จึงทรงให้คณะทูตจัดหาซื้อเครื่องทำเงินเหรียญบาท

เดี๋ยวนี้ข้าพเจ้าจะใคร่ได้เครื่องมือที่จะทำเงินเหรียญ ตามอย่างตราไทย ที่ให้ไปยังแก่เจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดินั้น แล้วขอท่านทูตานุทูตจงเอาใจใส่ ในการนี้ พอลงทูตชี้แจงแก่เสนาบดีท่านใดคนหนึ่งให้เขาช่วยคิดอ่านก็ว่าแก่เขาเถิด จะได้ทำนุบำรุงบ้านเมืองเพราะว่าเป็นเงินตราอย่างไทยแล้ว เห็นราษฎร จะเชื่อถือใช้สอยเหมือนเงินบาทและประสงค์ของข้าพเจ้าจะใคร่ให้เป็น เงินเหรียญละบาท และกึ่งบาท และสตึง และเฟื้อง ให้เห็นตราชัดเจนงามดี เป็นเกียรติยศต่อไปด้วย (เล่ม 3, หน้า 2)

ทรงให้จัดซื้อเครื่องสูบน้ำ เพราะเหตุว่าเมื่อเกิดเพลิงไหม้แล้วจะ สามารถดับได้ทันทั่วทั้งที่มีอยู่ก็ใช้การไม่ได้จึงได้ให้คณะทูตจัดซื้อ “การที่ท่านทูตานุทูตได้ ไปอยู่กรุงลอนดอนครั้งนี้ ก็เป็นช่องที่จะได้หาของดี ๆ ของท่านจงเอาใจใส่หาสูบน้ำอย่างใหม่ และเครื่องมือดับไฟอย่างดี ๆ ที่ควรพอกำถังไทยจะใช้ได้จะรักษาได้นั้นมาให้ข้าพเจ้าเป็น กำถังไว้สำหรับดับเพลิงสักสำหรับ ๑ หรือ ๒ สำหรับ ข้าพเจ้าจะดีใจมาก” (เล่ม 3, หน้า 26)

ทรงให้ขุนมหาสิทธิโวหารที่เดินทางไปอังกฤษกับคณะทูตเมื่อ พ.ศ. 2404 เรียนวิชาการหนังสือพิมพ์และศึกษาเกี่ยวกับเครื่องมือการพิมพ์ เนื่องจากในสมัยของ พระองค์นั้นปรากฏว่าการพิมพ์หนังสือส่วนใหญ่เป็นของชาวต่างชาติ เช่นโรงพิมพ์หมอบลัดเลย์ จึงทรงโปรดให้ขุนนาง ไปเรียนวิชาการเหล่านี้

ว่าซึ่งจัดให้ขุนมหาสิทธิออกไปครั้งนี้ ด้วยประสงค์จะให้เจริญความรู้ ในการทำหนังสือพิมพ์... ได้ยินว่าเขามีแบบสำหรับหล่อถ่ายเป็นปิกไว้ แต่ พิมพ์ที่เรียงแล้วเพื่อจะไม่ต้องเรียงบ่อย ๆ ก็เครื่องเช่นนี้ของเรายังหาไม่ จงเอาใจใส่หาเครื่องมือมาหรือคิบุทที่จะหล่อนั้นจะเอาคิบุทเมืองนี้ใช้ก็จะยาก ก็ให้รู้จักซื้อคิบุทสำหรับหล่อพิมพ์เข้ามา ได้ยินว่าพิมพ์ปิกเช่นนี้เขาถ่ายลง บนดินขาวเช่นปั้นตุ๊กตา ที่อังกฤษเรียกว่า เกลหรือดอก ก็ของเช่นนั้นจะหา ที่ในกรุงเห็นจะไม่ได้ (เล่ม 3, หน้า 161-162)

อีกทั้งทรงโปรดฯ ให้นำบุคคลต่าง ๆ ไปได้ไปเรียนวิชาการแก้ไขเครื่องมือ
ทันสมัยเหล่านั้น เช่น ให้หมื่นจักรวิจิตร ซึ่งเดินทางไปอังกฤษกับคณะทูตเมื่อ พ.ศ.2404
เรียนวิชาการแก้ไขนาฬิกาด้วย

ครั้งนี้จึงอุตสาหกรรมที่สังเกตตั้งการนำเรียนมาให้ทำได้ดี ๆ กว่าขุนทิพมงคล
ให้ได้...อนึ่งจงหาหลอดแก้วที่ขังน้ำมันเป็นระดับ เชื้อขี้ผึ้งข้อมข้างมาให้
หลาย ๆ อันเพื่อจะใส่แทนในเครื่องมือที่มีอยู่แล้วหลอดแก้วแตกเสียเครื่อง
นาฬิกาแตกอย่างใหม่ ๆ ที่ประหลาด ควรจะเชื่อได้ใช้ได้จะหามาบ้างก็ตาม
(เล่ม 3, หน้า 164)

ขุนทิพมงคล ครั้งก่อนได้ส่งไปเมืองสิงคโปร์ เพื่อจะให้เรียนหัดแก่นาฬิกา
ก็หาได้การไม่ ด้วยครูสอนจะเอาค่าจ้างแพงนัก ครั้งนี้ก็เป็นที่แล้ว ถ้าไปถึง
เมืองแองโกลนที่ไทยเรียกเมืองอังกฤษแล้ว จงฮ้อนวอนขุนนางให้เขาช่วย
ให้ครูสอนให้ก็จะเรียนได้ง่ายกว่าวิชาอื่นด้วยล่ามไทยก็มีไป วิชานั้น
ขุนทิพมงคลก็เข้าใจอยู่บ้างแล้ว ทูรอนคราวนี้ก็มีมาก จะได้หาเครื่องมือ
และเครื่องอะไหล่มาใช้ให้ครบครัน วิชานี้ก็สำคัญนาฬิกาก็ต้องแก้เสมอไป
เพราะว่าต้องใช้อยู่เป็นนิวมิใช่พอออ (เล่ม 2 , หน้า 211)

พระองค์ทรงให้ซื้อเครื่องมือทางดาราศาสตร์ ซึ่งทรงให้เจ้าหมื่น
สรรเพชญ์ศึกษาค้นหาซื้อเมื่อคราวเดินทางไปอังกฤษ ว่า “ข้าจะต้องการแว่นส่องแคว้นกลมอย่าง
หนึ่ง เรียกชื่อว่า ขิกลอ หันดูได้รอบตัวชั่วน้ำชั่วแดงทุกแห่ง มีโซ่กวาดรานและเสกคัน คิคสิบ
หาที่เบาที่ตีตีใหม่ให้ข้าใช้สักอันหนึ่ง” (เล่ม 3, หน้า 139)

ความสนพระทัยในเทคโนโลยีทำให้ประเทศไทยรู้จักวิทยาการ
ตะวันตกซึ่งสำคัญต่อการพัฒนาประเทศน่าประเทศให้ทันสมัย ตอบสนองความเปลี่ยนแปลง
ทางสังคมที่เกิดขึ้น และเป็นพื้นฐานสำคัญของการพัฒนาประเทศในรัชกาลต่อมา

อย่างไรก็ตามจะทรงกล่าวเสมอว่าการที่จะรับเทคโนโลยีที่ทันสมัย
นั้นต้องให้เหมาะสมกับสภาพของบ้านเมือง เลือกที่เหมาะสมไม่แพงหรือทันสมัยจนไม่มีใคร
ใช้เป็นซ่อมไม่เป็น ทรงกล่าวในพระราชหัตถเลขาหลายฉบับเมื่อทรงตั้งให้จัดซื้อเครื่องมือ
ต่าง ๆ ว่า “อย่าตื่นตื่นตื่นไฟไป เพราะในเมืองไทยนี้หนังสือคนอ่านได้น้อย ก.ข.น.โม.ก็ไม่

เป็นรตเรื่องอะไรเท่าใดนัก... จะมีเครื่องมือแปลกประหลาดไปอย่างไรบ้างให้คิดอ่านรำเรียน มาหามา แต่ข้าถึงกตพินกตไฟไปนักอย่าคืนไปอย่าออกไปนัก คิดแบ่งเอาแต่พอสสมควรกับการ ในเมืองไทย” (เล่ม 3, หน้า 161)

2. เนื้อหาที่เป็นเรื่องส่วนพระองค์

เนื้อหาที่เป็นเรื่องส่วนพระองค์นั้นเป็นเรื่องทั้งที่เกี่ยวข้องกับพระองค์เอง และเป็นเรื่องของบุคคลอื่นที่ทรงเล่าประทานให้ผู้ที่มิพระราชหัตถเลขาไปถึงได้ทราบ เป็นเนื้อหาที่มีใช้ราชการสำคัญของบ้านเมืองและคนส่วนใหญ่เท่ากับพระราชภารกิจที่ได้กล่าวถึง ไปแล้ว

2.1 การเสด็จประพาสที่ต่างๆ ปราบกฏแทรกในพระราชหัตถเลขา 13 ฉบับ

เสด็จประพาสกรุงเก่า พ.ศ.2398 ทรงมีพระราชหัตถเลขาแก่ พระราชทานเจ้าจอมมารคาสั่ง 2 ฉบับ และเสด็จประพาสกรุงเก่า อีกครั้ง พ.ศ.2401 ทรงไปถึง กรุงเก่าได้มีมัสการพระแสนเมืองเชียงแตงและนำกลั้วมากรุงเทพฯ ฯ ประคิมฐานที่ วัดเขมาภิรตาราม

เสด็จประพาสเพชรบุรี พ.ศ.2403 ทรงเล่าว่า “ฉันมาจากกรุงเทพฯ ฯ เวลา ๔ ทุ่ม (10 P.M.) วันขึ้น ๕ ค่ำ (19 th...inst...) มาถึงปากน้ำบ้านแหลม ๑ โมงเช้า (9 A.M.) ได้ขึ้นมาเดินที่ท่าบ้านใหม่ มาถึงที่ “นครเขมา”(Mountainous Palace) นี้เวลาบ่าย ๒ โมง ....” (เล่ม 2, หน้า 143)

เสด็จประพาสพระพุทธรบาท พ.ศ.2404 พระองค์ได้ทรงทำบุญ “ยกยอดพระมณฑปแลบรรจุพระบรมธาตุในพระเจดีย์ที่ฉันสร้างขึ้นบนถานพระพุทธรบาท แล้วได้ยกยอด การเป็นเสร็จแล้วได้ถวายผ้าไตรจีวรกับย่ามแก่พระสงฆ์ ๑๑ รูป ที่เป็นแม่งาน แลรักษาพระพุทธรบาท ขอถวายพระราชกุศลมา ฉันยังจะอยู่ทำบุญที่ถ้ำวัดประทุนจะบรรจุ พระบรมธาตุในพระเจดีย์ศิลาที่ถ้ำนั้นอีกแห่งหนึ่งก่อน จึงจะเป็นเสร็จในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ (24th...inst...)ต่อวันแรมค่ำหนึ่งฉันจะไปเขาแก้วแล้วจะไปปรุวิ”(เล่ม 1, หน้า 147)

เสด็จประพาสปักกิ่งได้ พ.ศ.2406 ทรงเล่าว่า “ฉันออกมาจากกรุงเทพฯ วันขึ้น ๑๓ ค่ำ (27 th.. inst...) มาเที่ยวทอดสมออยู่ที่นั่นที่นี้บ้างตามสบาย ได้ขึ้นเที่ยวบนบกแต่สามร้อยยอดแห่งเดียว มาครั้งนี้ก็สบายดีไม่ถูกคลื่นลมอะไรเลย น้ำทะเลเรียบเหมือนน้ำแม่น้ำ คนที่มาด้วยกันก็คืออยู่หมัดทั้งเด็กใหญ่หญิงชาย” (เล่ม 1, หน้า 152)

พระราชหัตถเลขา 6 ฉบับนี้ทรงเล่าประทานแก่เจ้าจอมมารคำผิง 2 ฉบับ เมื่อพ.ศ.2398 และเล่าถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว 4 ฉบับ และแทรกอยู่ในพระราชหัตถเลขาอื่น ๆ อีก 7 ฉบับ

การเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ นั้น นอกจากจะทรงพักผ่อนท่องเที่ยวแล้ว ยังทรงทำบุญตามพระราชศรัทธาของพระองค์ด้วยทุกครั้ง อันเป็นการสร้างประโยชน์แก่บ้านเมืองด้วยอย่างหนึ่ง อีกทั้งยังเป็นการดูแลทุกข์สุข ความเป็นอยู่ของราษฎรด้วย

2.2 ความเจ็บป่วย การสวรรคตของเจ้านาย เป็นเรื่องเล่าที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขามากแต่แทรกอยู่ในพระราชหัตถเลขาที่มีเนื้อหาอื่นด้วย จำนวน 34 ฉบับ เป็นการแจ้งข่าวสารอาการเจ็บป่วยของบุคคลต่าง ๆ รวมถึงบางฉบับทรงแสดงความคิดเห็นและความห่วงใย ส่วนข่าวการสวรรคตนั้นเป็นเพียงแต่การแจ้งให้อีกบุคคลหนึ่งทราบเท่านั้น เช่น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวร พระองค์ทรงเล่าไว้ในพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อ พ.ศ.2407 ว่า

ฉันว่าแก่พระยามณเฑียรบาลว่าอาการที่เป็นที่น่ากลัวน่าตกใจก็มีอยู่หลายประการเหมือนอย่างบวมเท้าหนึ่ง ตั้งหอบหนึ่ง อัมพฤตพักหนึ่ง อาการอย่างนี้ถ้ามีอาการอื่นนำมาก่อนแล้วตามมาก็ควรเป็นที่ตกใจ ถ้าอาการอื่นไม่มีมาก่อน โครหอบเขาก็ว่าเป็นหืด โครเท้าบวมเขาก็ว่าเป็นลมบ้างเป็นไข้บ้างมีไข้ปดวิ แพทย์หมอทั้งปวงเขาก็ดูจางจะเป็นหลักอาการก็โรครวมพักอย่างว่าฉันก็หาเคยเป็นไม่ (เล่ม 2, หน้า 88)

สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีประชวรและสวรรคต พระองค์ทรงเล่าพระราชทานคณะทูตฉบับหนึ่งและพระราชทานพระองค์เจ้าปัทมราชอีกฉบับหนึ่ง เนื้อความตรงกัน ว่า

ครั้งวันพฤหัสบดีขึ้นหนึ่งค่ำเดือนสิบ เวลาเช้า แม่เพยโอดอาเจียนเป็น
โลหิตออกมามาก ออกทางจมูกทางปาก ได้ตัวสัตว์ออกมากับทั้งโลหิต
ตัวหนึ่ง อาการคล้ายตัวหนอนเล็ก หางเป็นสามแฉก แต่หมอยังแก้ไข
ก็ค่อยคลายมา โลหิตออกบ้างเล็กน้อย จางไปแล้ว ครั้ง ๗ วันอาทิตย์
ขึ้นสี่ค่ำเดือนสิบเวลากลางคืน เธอว่าค่อยสบาย โอดห่างไปนอนหลับ
ได้มาก ตั้งแต่สามยามไปจนสามโมงเช้า ครั้ง ๗ วันจันทร์ขึ้นห้าค่ำ
เดือนสิบ ตื่นขึ้นอีกเวลาสามโมงเช้ารับประทานอาหารได้ด้วยฝ่าขนาด
ใหญ่แล้วนั่งเล่นอยู่กับบุตรคนเล็ก โอดเป็นโลหิตออกมา แล้วก็เกิดเป็น
โลหิตพุ่งพ่นมากเป็นที่สุด ออกทั้งทางจมูกทางปากหลายด้วยแก้ว
กระบอกไม่มีขณะหายใจ พอโลหิตออกมากแล้วชีพจรทั้งตัวก็หยุดทีเดียว
ไม่ฟื้นเลย (เล่ม 1, หน้า 265-266)

การประชวรและสวรรคตของเจ้านายพระองค์อื่น ๆ เช่น พระเจ้า
ลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศุณนารณนิภาธร 4 ฅบับ พ.ศ. 2405 “อาการกรมหมื่นวิศุณนารณนิภาธร
ป่วยเรื้อรังมาแต่ก่อนก็หลายครั้ง อาการให้แน่นให้เฟื่อ อาหารกินเข้าไปก็อาเจียนออกเสีย ตั้ง
บอกรป่วยไปหลาย ๆ วันแล้วก็คลายขึ้นเล่า...ครั้นมาถึงกรุงแล้ว อาการนั้นหายคลายไม่ป่วยหนัก
มา ให้ดกโลหิตซิคซิบลงเร็วนัก (เล่ม 1, หน้า 38-39) และ “อาการกรมหมื่นวิศุณนารณนิภาธร
ป่วยหนักลงไป กลางคืนวัน ๕^{๑๒} ๑ ค่ำ ให้ขัดปัสสาวะมากแต่อุจจาระคคออกมาเป็นเทาแล้ว
ตั้งหอบแก้ฟืนขึ้นบ้างแล้วก็กลับหอบหนักไปจนซุกโซมสิ้นกำลังขาดใจเมื่อวันที่ ๕^{๑๒} ๑ ค่ำ
เวลา ๘ นาฬิกาแต่เที่ยง” (เล่ม 1, หน้า 42)

การประชวรและสวรรคตของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวร
ศิววิลาส พ.ศ. 2510 ทรงแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับอาการประชวร ว่า “อาการกรมหมื่น
มเหศวรศิววิลาสครั้งนี้ ข้าพเจ้าลงใจเห็นเป็นหนึ่งว่ามีความพิการภายใน เป็นมานานจนการ
ดูกลามมากปิดทางโลหิตตามผิวซึ่งจะให้มีเหงื่อออกแต่ทำให้สาได้ตีบเมื่ออาหาร” (เล่ม 1,
หน้า 112)

นอกจากนี้ยังทรงเล่าถึงอาการประชวรและเจ็บป่วย การตายและ
สิ้นพระชนม์ของเจ้านายและข้าราชการแทรกอยู่ในพระราชหัตถเลขาฉบับต่าง ๆ 25 ฉบับ

เนื้อหาในส่วนนี้พระองค์จะแสดงความเป็นห่วงและสนพระทัยในอาการป่วยอย่างมาก ไม่ว่าจะ เป็นพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกยาเธอหรือข้าราชการอย่างทั่วถึงอีกทั้งทรงแสดงความกิตติเห็น ต่ออาการป่วยนั้น ๆ

2.3 เหตุการณ์ต่าง ๆ ในสังคม เป็นเนื้อหาส่วนที่เป็นเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเล่าพระราชทานในพระราชหัตถเลขาฉบับต่างๆ มากถึง 59 ฉบับ เช่น เหตุการณ์รอดพระที่นั่งคว่ำ เมื่อ พ.ศ.2400 ทรงเล่าว่า

เวลาบ่ายวันนั้นข้าออกไปดูนาที่ท้องสนามหลวง ตัวข้าก็มีออกไป แต่ลูกข้า ๔ คน ยิ่งเขวาลึกมด ทักมิชชา โสมาวดี ชายจุฬาลงกรณ์ ไปบนรถที่ข้าเคยขี่ ครั้นไปถึงที่ท้องสนามหลวงลงดูนาดูสวนที่นั่นแล้ว เมื่อกลับมาตัวข้าไป ขึ้นรถกับลูก ๔ คนด้วยกัน ... ลูกข้า ๔ คน นั่งบนที่นั่งเต็มหมอนไม่มีที่นั่ง ตัวข้าเอาข้างหลังอันเบาะ ทำทั้งสองอันหนักหน้ารถนั่งถอยมา เพราะเข้าของ เล็ก ๆ น้อย ลูก ๔ คนหาประทุกมาเต็มชานหน้ารถ ไม่มีที่นั่งที่อื่นและทางที่ ไปนั้นมีแต่จะชักรถเดี่ยวข้างขวาอย่างเดียว... ข้าเห็นม้าเดินเขินไปผิดทาง ทางซ้ายจึงแก้บังเหียนข้างขวาชักหนักมาสายเดี่ยว ปลายสายแถบก็หลุดออกมาข้าเห็นแล้วก็ร้องให้คนช่วยก็ไม่มีใครช่วยทัน ชักรถก็กระทบกับแท่นปาก กลางคันชัยพดุมและรั้วล้อมกงข้างซ้ายก็ป็นขึ้น ไปบนแท่นก่อด้วยอิฐ หลังคาประทุกกระทบปลายรั้วถ่มเทมาข้างซ้าย ข้าก็ตื่นที่ฟังเพราะ สายถือขาดเสียแล้ว ไม่รู้ที่จะทำอย่างไร ตัวข้าก็นั่งถอยหนักแก้ตัวไม่ทัน พลัดตกหกคะแคงลงมาทับทั้งลูก ๔ คน ตัวข้ากลัวรถจะทับตายเอามือขวา คั้นไว้ รถจึงทับได้ที่ตะคากข้างขวาแต่แขนซ้ายนั้นตัวทับลงไปยกขึ้นไม่ได้ รถทับข้างขวากดลงไปกับอิฐเสือกไปแขนซ้ายและตะคากก็ถลอกซ้ำชอกเป็น แผลเจ็บหลายแห่ง (เล่ม 2, หน้า 230-232)

เหตุการณ์ไฟไหม้ เช่น ไฟไหม้กุฎิพระพิมลธรรม และ ไฟไหม้วัง กรมหมื่นสุรินทรรักษ์

อนึ่งแจ้งข่าวมาให้ทราบว่ ๗ วัน ๕^๖ ๑ คำเพลาขามเศษเกิดเพลิงไหม้
 ขึ้นที่โรงของพระองค์เจ้ามหาวงษ์ในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์เพราะที่เข้าเรือน
 กระโจมห้องหอรุ่งรังมากและทางคืบแคบมากนัก หากมีใครในบ้านเรือนพวก
 นั้นช่วยกันดับไฟไหม้ มีแต่ขนของ คนจะเข้าช่วยดับก็ไม่มีทางคืบแคบนัก
 จนคนในบ้านนั้นออกไม่ได้ตายในไฟคนหนึ่ง เรือนหม่อมเจ้าในกรมวัง
 กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ และเรือนข้าราชการที่ใกล้เคียงติดกันกับหมื่นนั้น
 และโรงงานของนายค้ำทำการในพระราชวังนี้ และค้ำทำการในวัด
 พระเชตุพนติดพันกับวังนั้นก็ไหม้หมด (เล่ม 3, หน้า 17)

เหตุการณ์ชาวอังกฤษตีกับพระสงฆ์ วัดโสมนัสวิหาร พ.ศ.2400

มีคนอังกฤษสองคนถือปืนเข้าไปในวัดโสมนัสวิหาร ไปยิงนกพิราบที่
 พระเจดีย์หลังพระวิหารหน้าพระอุโบสถ พระอธิบาลมาห้าม อังกฤษ
 สองคนก็กลับไป ครั้นเข้ามาอีกสักโมงหนึ่งมีอังกฤษพวกหนึ่งเข้าไปทั้ง
 ถูกข้างข้างอังกฤษบ้างประมาณ ๑๐ คน ไปยิงนกที่พระเจดีย์อีก เวลานั้น
 เป็นเวลาพระสงฆ์ลงไปทำวัตรอยู่ในพระวิหาร พระสงฆ์องค์หนึ่งมาห้าม
 คนที่ยิงปืนไม่ฟังเอาปืนกระทุ้งเอา พระสงฆ์ก็เกิดชกต่อยกลุ่มรวมตีรันกันขึ้น
 (เล่ม 3, หน้า 51)

พระองค์ทรงเห็นว่าฝ่ายอังกฤษเป็นฝ่ายผิดตามกฎหมายไทย แต่
 เหตุการณ์นี้ยังไม่มีการตัดสินความกัน

เรื่องเกิดผีพุ่งไต้

วัน ๔ ๓ ๕ เวลาบ่ายสามมีผีพุ่งไต้ใหญ่โตสีสว่างเหมือนดอกไม้เทียน พุ่งออกมา
 แต่ทิศพายัพแต่่นไปทิศอาคเนย์มีหางยาวไม่มีประกาย ดวงผีพุ่งไต้ขึ้นไป
 ทิศอาคเนย์ก็แตกกระจายเป็นสองดวงตามดวงเดือนหายไปตามฟ้าแต่ทางหาง
 นั้นจับเมฆเรื่องเห็นอยู่ในตำบลหนึ่ง ชาวตัก ๓๐ องค์ พุคด้วยเรื่องฟ้าต้อง
 นับด้วยองค์ คือตั้งแต่เห็นสุดฟ้าข้างตะวันตกกับตะวันออกหรือทิศอื่น ๆ
 ที่ตรงกันแบ่งออก ๑๕๐ ส่วน ส่วนเหล่านี้เรียกว่าองค์ หางเป็นหางเรื่อง

อยู่นั้นเห็นอยู่บนท้องฟ้าประมาณ ๖-๗ นาทีหรือประมาณขาดรนาฬิกาหนึ่ง
เศษจึงอันตรายหายไป คนเป็นอันมากได้ดูได้เห็นพร้อมกัน (เล่ม 2,
หน้า 142)

ข่าวป่วยไข้ของราษฎรในกรุงเทพฯ ซึ่งทรงเล่าพระราชทานแก่
บุคคลต่าง ๆ ปรากฏแทรกในพระราชหัตถเลขา 18 ฉบับ เช่น ในพระราชหัตถเลขาถึง
พระองค์เจ้าปัทมราชเมื่อ พ.ศ.2403 ทรงเล่าว่า

ในเดือนห้าข้างขึ้นที่ในกรุงเทพฯ แขวงกรุงเทพฯ แลหัวเมืองใกล้เคียงมี
ความไข้ป่วยใหญ่ลงรุมมากขึ้น คนตายตั้งแต่ขึ้นค่ำหนึ่งสองค่ำวันละสาม
สี่ห้าคนขึ้นไปทุกวัน เป็นความไข้อยู่สืบห้าสิบหกวันจึงค่อยสงบลง ในความ
ไข้ครั้งนี้คนตายแต่ไพร่มาก เมื่อเปรียบกับความ ไข้ครั้งก่อน ๆ ก็เห็นว่า
คนตายไม่มากนัก คิดนับคนในกำแพงกรุงเทพฯ ภายในวันกำลังความ ไข้
ชุกนั้นวันละ ๓๔,๓๕ คนเพียงนั้นแล้วก็ค่อยลดน้อยลงมา ในความ ไข้ครั้งนี้
พระราชวงศานุวงศ์ แลข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในที่มิตำแหน่งเฝ้าใน
พระบรมมหาราชวังนี้จนพระราชอาณาเขตานุกรมบาเรียน ไม่มีใครเป็น
อันตรายจนคนหนึ่งขึ้นไป (เล่ม 1, หน้า 232-233)

นอกจากนี้ยังมีเหตุการณ์ต่าง ๆ อีกมากมายที่ทรงเล่าพระราชทานแก่
บุคคลและคณะบุคคลต่างๆ ซึ่งเป็นลักษณะของการเล่าเรื่องให้ฟังมากกว่าจะทรงแสดงความ
ความคิดเห็น

2.4 เนื้อหาที่เป็นความรู้อื่น ๆ ที่แทรกอยู่ในพระราชหัตถเลขาฉบับต่าง ๆ ที่
ทรงมีพระบรมราชาธิบายแก่ผู้ที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึง เช่น การใช้สรรพนามทรงมี
พระบรมราชาธิบายแก่องค์สมเด็จพระนโรดม เจ้ากรุงกัมพูชา เกี่ยวกับการใช้สรรพนามที่
เหมาะสมว่า

ก็คำพูดเรียกตัวว่าฉัน เรียกผู้ฟังว่าท่าน เป็นคำในผู้ที่มียศเสมอกันผู้อายุอ่อน
พูดกับผู้ที่มีอายุแก่ คำเรียกตัวว่าข้าพเจ้า เรียกผู้ฟังว่าเธอเป็นคำผู้ที่มียศเสมอ
กันแต่เป็นผู้ที่มีอายุมาก พูดกับผู้ที่มีอายุน้อย การนั้นหาเป็นปรกติไม่ บางที

ผู้อายุมากทำด้อมตัวแก่ผู้อายุน้อย พูดว่าฉันว่าท่านก็มี ถ้าผู้พูดมียศสูงพูดแก่ผู้มียศต่ำ ว่าท่านว่าฉันเคารพตามอายุบ้าง ว่าเธอว่าข้าพเจ้าทำดังนี้ให้มียศเสมอกันบ้าง เขาเป็นประมาณนักไม่ได้ ถ้าจะมีผู้ถามว่าสิ่งใดเป็นประมาณ ก็ต้องตอบว่าการที่เขยกันมานั้นเป็นประมาณไม่มีกระดาก (เล่ม 1, หน้า 94-95)

ความรู้เรื่องช้างเผือก พระองค์ทรงแสดงความสนพระทัยเกี่ยวกับช้างเผือกมากเนื่องจากว่าในสมัยของพระองค์มีผู้ถวายช้างเผือกหลายเชือก ปรากฏในพระราชหัตถเลขา 7 ฉบับ และทรงแสดงให้เห็นว่ามีความรู้เกี่ยวกับช้างเป็นอย่างดี เช่น ทรงชี้แจงลักษณะช้างเนียมว่า

ข้าพเจ้าได้ฟังข่าวช้างงาสั้นที่บอกลงไป ได้ให้กรมช้างไล่เลียงผู้ถือหนังสือดูแล้ว กรมช้างคิดเห็นว่าเป็นช้างเนียมแท้เพราะมีส้นบงาใหญ่กว่าปลายงา แต่ปลายงานั้นจะมีไส้งาปรากฏออกมาหรือไม่ ถ้ามีไส้งาเห็นออกมาก็เป็นที่สงสัยว่าช้างงากำจัดมีผู้ตัดแต่งให้งามเป็นช้างเนียมไป ถ้าไม่มีไส้งาแต่ถ้าส้นบงาไม่ใหญ่กว่าปลายงาเป็นเหมือนขนวย แลเป็นงาโค้งงาก็เป็นที่สงสัยว่าจะเป็นช้างสีคอ ถ้ามีส้นบงาใหญ่กว่าปลายงาแลปลายงาไม่มีไส้งาเห็น ก็เป็นอันรู้ว่าเป็นช้างเนียมแท้ ถ้างาสั้นเพียง ๒ นิ้ว เข้าไปจนต่อยกงวงจึงเห็นงาก็เป็นช้างเนียมอย่างเอก ถ้างายาวกว่า ๒ นิ้ว สั้นกว่า ๕ นิ้ว ก็เป็นโท ถึง ๕ นิ้ว ไม่เกิน ๖ นิ้วก็เป็นตรี (เล่ม 1, หน้า 87)

นอกจากนี้พระองค์ทรงได้ช้างเผือกจากสุวรรณภูมิ ทรงให้นำมาว่า "พระศรีเสวตรวิมลวรรณฉัททันต์คเชนทราชาติ หักคินทรวิตรุ่งฟ้า" ได้จากศรีเมเกษม อยุรยาซึ่งทรงให้นำมาว่า "นางพระยาสิวโรจน์" (แต่ส้อมเสียก่อน) และ "พระเสวตรสุวรรณภาภรณ์", "พระวิสูตรรัตนกิริณี"

ความสนพระทัยในเรื่องช้างนั้นเห็นได้ว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญแก่ช้างเผือกมากเช่นเมื่อทรงได้ช้างเผือกจากสุวรรณภูมิตั้งกับวันขอมมหาเสวตรฉัตร พ.ศ.2403 และโปรดให้มีการสมโภช "วันเมื่อคล้องช้างไค้้นั้นพร้อมกันกับวันเมื่อยกพระมหาเสวตรฉัตรเฉลิมพระราชมนเฑียรใหม่ ณ ทิศตะวันออก ในวันศุกร์ขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีมะแม

เอกศกนั้นเป็นแน่ เพราะฉะนั้นเห็นว่าข้างเศือกโทข้างนี้เป็นตากอันประเสริฐของหม่อมฉัน อยู่...จะให้มีการสมโภชที่ห้องสนามไชย จะมีการงานคั่งรับพระวิสุทธิรัตนกิริณีในครั้งหลัง” (เล่ม 1, หน้า 238-239)

ความรู้ต่าง ๆ ที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาในเรื่องต่าง ๆ นั้น มีแทรกอยู่ในพระราชหัตถเลขาแต่ละฉบับเป็นอันมาก ซึ่งแสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถ ความรอบรู้ และความเป็นปราชญ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างเห็นได้ชัด

จากการศึกษาเนื้อหาของพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่า มีเนื้อหามากมายหลายเรื่อง ทั้งเนื้อหาที่เป็นพระราชภารกิจในด้านต่าง ๆ ของพระองค์ที่มีความสำคัญและส่งผลกระทบต่อสังคมไทยและประเทศชาติ เนื้อหาที่เป็นเรื่องส่วนพระองค์ซึ่งแสดงให้เห็นพระราชจริยวัตรและความสนพระทัยส่วนพระองค์ และเนื้อหาที่เป็นเหตุการณ์ต่าง ๆ ในสังคม ความรู้อื่น ๆ ที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาอย่างไรก็ตามในพระราชหัตถเลขาแต่ละฉบับนั้นอาจจะมีหลายเนื้อหาอยู่ในฉบับเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากเป็นการสื่อสารส่วนพระองค์ถึงบุคคลต่าง ๆ จากพระราชหัตถเลขา 141 ฉบับที่นำมาศึกษาพบว่าพระราชหัตถเลขาส่วนใหญ่เป็นพระราชหัตถเลขาที่มีหลายเนื้อหาในฉบับเดียวกัน อีกทั้งในฉบับเดียวกันอาจมีทั้งเรื่องที่เป็นพระราชภารกิจและเรื่องส่วนพระองค์ปรากฏอยู่ร่วมกันด้วย ซึ่งถือเป็นลักษณะการทรงพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะทรงเล่าเรื่องหลายเรื่องในพระราชหัตถเลขาฉบับเดียวกันเพราะเป็นการสื่อสารส่วนพระองค์สำนวนภาษาก็มีความเป็นกันเอง เนื้อหาเหล่านี้มีความเกี่ยวเนื่องกับพระมหากษัตริย์ในมุมมองการเล่าเรื่องของพระมหากษัตริย์ซึ่งไม่ปรากฏในเอกสารอื่นใด

เนื้อหาของพระราชหัตถเลขาที่หลากหลายนี้จึงแสดงให้เห็นคุณค่าทั้งในทางประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งให้ความรู้และสะท้อนทัศนคติของพระองค์ด้วย

รูปแบบและเนื้อหาในพระราชหัตถเลขาคลังได้ศึกษามาแล้วจะเป็นสิ่งที่กำหนดให้เห็นลักษณะของการสื่อสารในรูปแบบใหม่ระหว่างพระมหากษัตริย์กับบุคคลต่าง ๆ ซึ่งมีการวิพากษ์วิจารณ์แสดงความคิดเห็น และเล่าเรื่องต่าง ๆ การสื่อสารส่วนพระองค์สะท้อนให้เห็นอารมณืความรู้สึกของพระองค์อย่างชัดเจน